

קריוניקה בהלכה – אור שרגא

המושג קריוניקה, הדרכים השונות בהם טיפלו בגופת המת והשתלשלות הקבורה
ביהדות (2-7)

מקור דין קבורה בסוגיא בסנהדרין ביאור הסוגיא ובטעם קבורה ובביאור המושגים
בזיונא וכפרה (7-12)

במה עובר המלין את מתו (12-13)

הכרעת הגמ' באיבעיא האם הוי משום בזיונא או משום כפרה (13)

האם קבורה מדאורייתא או מדרבנן (13-19)

ממתי עובר על בל תלין (20-21)

האומר שלא יקברו אותו האם שומעים לו (20)

דין קבורה בארון (21-26)

דין ניוול המת (26-29)

דין חניטה (29-31)

דין שריפת המת (32-33)

דין קבורת אבר וקבורת אפר ופחות מכזית מן המת (33)

מרחק בין הנקברים (33-35)

שלא לקבור צדיק עם רשע (35-37)

קבורה בבטון (37-38)

קבורת חמור/קבורה במאונך/מעומד/על צדו (38-40)

הבדלי מעמדות בקבורה (40)

קבורה בשלג (40-41)

דין חיבוט הקבר (41)

דין קבר המחובר לקרקע (41)

דין קריוניקה והעולה מכל האמור לקבורה בימינו (42-45)

קריוניקה בהלכה

נשאלתי מה דעת ההלכה היהודית כלפי קריוניקה.

אומנם נשאלתי על קריוניקה אבל בתשובתי אני אתן מענה גם לשאלות אחרות בנושא קבורה כגון קבורה בארון, קבורה בבטון, קבורה בקומות, קבורה בקלקר ועוד..

מהו קריוניקה ?

קריוניקה (מיוונית Cryonics - Kryos :קר כקרח) היא שימור בטמפרטורה נמוכה מאוד של בני אדם ובעלי חיים שקצרה ידה של הרפואה המודרנית מלהושיעם, בתקווה שריפויים והשבתם לחיים תתאפשר בעתיד¹ ישנם הליכים שמבוצעים בגופה כחלק מתהליך השימור הקריוני בדף שלי פרסמתי סרטון אנימציה עם כתוביות בעברית הממחיש את התהליך.

לפני שניגש לסוגיא ההלכתית של קבורה נדבר רגע ממה שידוע לנו היסטורית, מהתנ"ך ומחז"ל על קבורה בישראל ונציג את האפשרויות השונות העומדות לפנינו במה לעשות עם הגופה

מה שנראה לנו כטרוויאלי מסתבר שאיננו מובן מאליו

במאה הקודמת היה נראה שהמוות נהיה לטאבו בחברה כלומר אין משוחחים עליו ואין דנים בו בציבור

הסיבה לכך כנראה היא עלייתם של בתי החולים, המוות עבר מהבית אל בית החולים שם מתים הרחק מן החיים. בנוסף לכך המעבר למשפחות גרעיניות צמצם את המפגשים בין בני הדור הצעיר לדור המזדקן.

נוסף לזה גם הגילויים המדעיים והרפואיים שצימצמו את המוות בעולם בצורה משמעותית חיסונים אנטיביוטיקה וכו'.. ולכן המפגש הפיזי עם המתים הצטמצם עד למאוד.

אומנם בעשורים האחרונים החלה פתיחות מסויימת בדיבור על המוות אבל עדיין הדיבור הוא לא במיינסטרים אלא יותר מתחבא לו בכתבי האקדמיה.

אז נדבר על קבורה.

ניקח לרגע אדם שמת ולפנינו הגוייה שלו מה הם האפשרויות העומדות לפנינו?

א. לא לעשות כלום. להשאיר את הגופה איתנו בבית כאילו היה חי (למשל כך עושים בתרבות הטוראג'ה באי סולאוסי שבאינדונזיה)

ב. לשרוף את הגופה (קרמטוריום)

ג. לקבור את הגופה בתוך האדמה

ד. להניח את הגופה במיטה או בארון סגור

¹ מתוך הערך 'קריוניקה' בויקיפדיה העברית –

ה. לשים את הגופה במקום מרוחק מאדם ואולי אף למאכל החיות או לעוף השמיים כמו חלק מהשבטים האינדיאנים שהיו שמים את הגופה בצמרת העץ ולא באדמה כדי שלא תטמא האדמה במת או למשל בראש ההר למאכל העופות והחיות במה שנקרא "קבורת שמיים" וכמנהג המקובל פעם בטיבט או על גבי מגדל ללהקות ציפורים טורפי נבילות במה שהיה נהוג בדת הזרתוסטרא ובמה שהיה מכונה "מגדלי שתיקה"

ו. לזרוק את הגופה לים

ז. לשמר את הגופה גמו שעשו במצרים במה שמכונה מומיה. או שימור האיברים בנפרד בכדים המיועדים לכך.

ח. לאכול את הגופה² (מה שנקרא 'אנדוקאניבליזם')

ט. להניח את הגופה על הקרקע במה שמכונה 'קבורה טבעית'

י. קבורה במערות קבורה חללים שנחצבו לצורך שימת הגופה בהם

יא. היו כאלה שלא היו טומנים המת באדמה בגלל טומאת המת שיחלל את האדמה ולכן קברו את האדם באותו גוסס באדמה ולא חיכו למותו

יב. לשפוך על הגופה חומר ממהר עיכול ולאסוף את העצמות לכלי³

וביהדות – עצם עניין הקבורה מופיע למעשה בכל התנ"ך: קבורת שרה (בראשית כג) קבורת אברהם (בראשית כה, ט) קבורת יצחק (בראשית לו, כט) קבורת דבורה מינקת רבקה (בראשית לה, ח) קבורת רחל (בראשית לה יט-כ) קבורת מרים (במדבר כ, א) קבורת משה (דברים לד, ו) עיין גם מלכים (א, יד, יג) ובירמיה (טז, ד) ועוד וחוסר קבורה מתואר כעונש לדוגמא "לא יאָספוּ ולא יקָברוּ לְדָמָן על פְּנֵי הָאָדָמָה יְהוּ" (ירמיהו ח, ב) ועוד

אומנם אופן הקבורה לא נאמרה בו

בתקופת בית ראשון ובית שני הקבורה הייתה בשני שלבים בתקופה הראשונה היו ממתינים עד שיתאכל הבשר מגופת הנפטר. ובינתיים היה מונח בארון או בכוכים חצובים או בקבר פיר⁴. לאחר התאכלות הבשר ולאחר שמגופת המת נותרו רק העצמות, היו אוספים את העצמות ומעבירים אותם אל המקום המיועד להם - חדר ובו עצמות כל מתי המשפחה ("מאספה") בתקופת בית ראשון, וגלוסקמאות בתקופת בית שני וזה מה שמכונה יום ליקוט עצמות. וזהו מה שמכונה קבר אבותיו. (אם כי בעבר היו כל עצמות המשפחה היו מעורבים אחד בשני אך לאחר מכן היו מפרידים כל מת בנפרד בתוך גלוסקמאות או ארון כאמור)

ירושלמי מועד קטן - (פרק א, משנה ה) - בראשונה היו קוברין במהמורות⁵. נתאכל הבשר

² עיין ברמב"ם (פ"ב מאכלות אסורות ה"ג) ועיין ברדב"ז (ח"ג סי' תקמח)

³ עיין במהרש"ל על הטור (יו"ד סי' שסב) בפירוש הירושלמי בראשונה היו קוברין במהמורות (ופרישה שם שדחאו ועיין בהערה 5)

⁴ קבר פיר היה חפירת בור עמוק ושם היו חופרים שני כוכים למתים וסוגרים חלל הכוך באבן או בכיוצא בזה

⁵ לענ"ד הכוונה למה שמכונה "קבירת פיר" ועיין היטב במה שכתב בפרישה (יו"ד שסב סק"י) ובב"ח שם בפירוש מהמורות

היו מלקטין את העצמות וקוברין אותן ברזים. אותו היום היה מתאבל ולמחר היה שמח שנינוחו אבותיו מן הדין".

עיין במשנה מו"ק (א,ה) ובגמ' מו"ק ח. ובמשנה סנהדרין (ו,ו) ובמסכת שמחות⁶ (יב,ט) (יב,ז) ובתוספתא מגילה (ג,טו)

עיין בערכים ליקוט עצמות (ossuary) ובערך גלוסקמה ובערך קבורה משנית ובערך כתף הינום. עיין גם בפירוש יונתן בן עוזיאל ופירוש ירושלמי בראשית (נ,כו)

בשלב מסויים השתנה מנהג הקבורה מכוכין, ארונות וכו' לקבורה בתוך הקרקע וגם נזנחה הקבורה בשני חלקים הכוללת יום ליקוט עצמות קשה לתארך לפי הכתובים האם דבר זה התחיל אחרי חתימת הגמ' או כבר בתקופת הגמ' או אולי אפילו בסוף תקופת התנאים (לדעתי כנראה שבזה נחלקו הראשונים המובאין לקמן בביאור שאלת שבור מלכא לרב חמא "קבורה מהתורה מניין" בסנהדרין (מו:)⁷

אחרי ההקדמה החשובה הזאת נבוא לעיין מחדש בפסוק הנאמר בדברים (כא,כג) "לא תלין נבלתו על העץ כי קבור תקברנו ביום ההוא כי קללת אלהים תלוי ולא תטמא את אדמתך אשר ה' אלהיך נתן לך נחלה" רוב המפרשים ביארו את המשך הפסוק של "ולא תטמא וגו'" דקאי הרישא לפי הרמב"ן לתת לאו שני למלין בארץ ישראל או לפירוש הבכור שור דזהו טעם ללא תלין, כלומר לא תלין כיון שאדם מת מטמא הנוגע בו והמאהיל תחתיו ונמצאו נושאי טהרות לבני אדם טהורים, מטמאים או לפירוש הפענח רזא שזהו לתת טעם ללא תלין דבא לאפוקי מאותם הנוהגים לתת המת בראש העצים למאכל לעופות בא הפסוק לומר שלא לעשות כן מטעם טומאה שתתפשט בארץ על ידי שיוליכו החיה והעופות מהמת לאיזה טהרה ויטמאוהו. אומנם אחרי שבררנו את הדעות לגבי מת באותה תקופה, לא מן הנמנע שבא הפסוק לומר שלשה דברים. האחד, אל תלין נבלתו על העץ למאכל העופות כמו שהיו כאלה שעושים. השני, תביא אותו לקבורה הנהוגה והיינו בארון או גלוסקמא וכיוצ"ב. והשלישי, אל תטמינו באדמה! למה? כי מת הוא טמא, ואל תטמא את אדמתך אשר ה' אלהיך נתן לך נחלה.

לא מן הנמנע שסברו שאין לטמון את האדם בקרקע או בגלל האמונה בתחיית המתים שסברו שהמת צריך להיות בשביל זה מעל גוף האדמה, או שסברו כמו שאמרתי שיש

⁶ אמר ר"א ב"ר צדוק כך אמר לי אבא בשעת מיתתו: קברני תחילה בבקעה ובסוף לקט עצמי ותנם בגלוסקמא בארזים ואל תלקוט אתה בידך, וכן עשיתי לו וכו' גשם שעשה לאביו כך עשיתי לו מובא גם בשו"ע (יו"ד סי' תג סעיף ח)

⁷ [לפי זה מה שהתבאר במדרשים גבי המת הראשון שמסופר לנו עליו, הבל. גם השתנה לפי רוח התקופה. בראשית רבה (כב,ח) איתא גבי הבל מי קברו א"ר אלעזר בן פדת עופות השמים וחיות טהורות קברוהו ונתן להם הקב"ה שכרן.]

אם נסביר את המדרש לפי רוח התקופה אז החיות גררו את גופת הבל למערת קבורה או כיוצ"ב או שכיסו גופתו בעלים וכיוצ"ב כמו שמצינו בכמה בעלי חיים שעושים לגופת חבריהם (כך גם נראה יותר מהמדרש שזכו בגלל זה בכיסוי הדם ע"ש)

ועיין במדרש במדבר רבה פ' נח י

אומנם במדרש מאוחר יותר שכבר החלו לקבור בקרקע עצמה השתנה העניין גבי הבל ומסופר כך. פרקי דר"א (סוף פרק כא) "הכלב שהיה משמר צאנו של הבל הוא היה שומרו מחיית השדה ומעוף השמים והיה אדם ועזרו (חוה) יושבים ובוכים ומתאבלים עליו ולא היו יודעים מה לעשות להבל שלא היו נהוגים בקבורה, בא עורב אחד שמת לו אחד מחביריו לקח אותו וחפר בארץ וטמנו לעיניהם, אמר אדם כעורב אני עושה מיד לקח נבלתו של הבל וחפר בארץ וטמנה וכו' [

איסור בדבר להטמין המת הטמא באדמה, ואפשר שאף סברו שזהו זלזול בכבוד המת לשפוך עליו חול (עיין לקמן מה שהבאתי מהטור בשם רב נטורנאי גאון ובש"ך בשם הלבוש (יו"ד שסב))

יבוא השואל וישאל לכאורה נכון. איך לא קברו לאורך השנים בתוך הקרקע הרי נאמר בתורה בפירוש (בראשית ג, יט) "בזעת אפריך תאכל לחם עד שובך אל האדמה כי ממנה לקחת כי עפר אתה ואל עפר תשוב"⁸ ובתהילים (קד, כט) "ואל עפר ישובון" וכן בקהלת (יב, ז) "וישב העפר על הארץ כשהיה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה" גם הגמ' בסנהדרין (מו:): שמדברת על ענייני קבורה לא מביאה את הפסוק הזה כראיה כלל וכלל (עיין בעיון יעקב (ד"ה מדאי קבר) שהקשה כן מדוע לא מייתי הגמ' ראייה מהאי קרא)

התשובה לכך היא פשוטה כוונת הפסוק לומר שאדם שיסודו מעפר ("וייצר ה' אלהים את האדם עפר מן האדמה" (בראשית ב, ז)) יחזור במותו למצב הצבירה הקדום שלו דהיינו עפר אבל אין כוונת הפסוק שתיטמן גופתו בתוך העפר וכמו שמצאנו בגמ' בשבת (קנב:)⁹ כדאמר רב מרי וגבי הנהו קפולאי דהוו קפלי בארעא דרב נחמן דחזי דאית בהו מששא אמר ליה והכתיב ואל עפר תשוב ע"ש עץ יוסף (בראשית רבה כ, י) – ואל עפר תשוב. "כי דבר הנלקח מיסודו ישוב ליסודו הראשון בסוף"

חוות יאיר קלט - משאין כן מה שאומרים שאין לזה שנהרג מנוחה עד שיקבר כפשטי' דקרא וישב העפר אל הארץ וגו' לא ידענו לו עיקר ..

ברגע שמבינים את מציאות הקבורה בזמן המשנה ואולי אף בזמן התלמוד ניתן להבין יותר טוב את הסוגיות.

לדוגמא: בגמ' בברכות (יט:): – דאמר ר"א בר צדוק מדלגין היינו על גבי ארונות של מתים לקראת מלכי ישראל. היו אלו ארונות המונחים¹⁰ על גבי הקרקע ולכן היה צורך לדלג מעליהם.

ובמשנה (ב"ב ט, ט) – מרחיקין את הנבלות ואת הקברות ואת הברסקי מן העיר חמישים אמה (משום ריח רע – רש"י ד"ה את). ואם מיירי בקבורה בתוך הקרקע מדוע מרחיקים הקברות¹¹, איזה ריח יש? אלא ודאי שהמציאות הייתה שהיו שמים בארונות ומניחים

⁸ עיין באור החיים באבן עזר וברד"ק שם

⁹ אמר (ליה) רב מרי עתידין צדיקים דהוו עפרא דכתיב (קהלת יב, ז) (וישוב העפר על הארץ כשהיה הנהו קפולאי דהוו קפלי בארעא דרב נחמן נחר בהו רב אחאי בר יאשיה אתו ואמרו ליה לרב נחמן נחר בן גברא אתא ואמר ליה מאן ניהו מר אמר ליה אנא אחאי בר יאשיה א"ל ולא אמר רב מרי עתידי צדיקי דהוו עפרא א"ל ומני מרי דלא ידענא ליה א"ל והא קרא כתיב וישב העפר על הארץ כשהיה אמר ליה דאקרייך קהלת לא אקרייך משלי דכתיב (משלי יד, ל) (ורקב עצמות קנאה כל מי שיש לו קנאה בלבו עצמותיו מרקיבים כל שאין לו קנאה בלבו אין עצמותיו מרקיבים גששיה חזייה דאית ביה מששא אמר ליה ליקום מר לגויה דביתא אמר ליה גלית אדעתך דאפילו נביאי לא קרית דכתיב (יחזקאל לז, יג) (וידעתם כי אני ה' בפתחי את קברותיכם א"ל והכתיב) (בראשית ג, יט) (כי עפר אתה ואל עפר תשוב א"ל ההוא שעה אחת קודם תחיית המתים א"ל ההוא צדוקי לר' אבהו אמריתו נשמתן של צדיקים גנוזות תחת כסא הכבוד אובא טמיה היכא אסקיה לשמואל בנגידא א"ל התם בתוך שנים עשר חדש הוה דתניא כל י"ב חדש גופו קיים ונשמתו עולה ויורדת לאחר י"ב חדש הגוף בטל ונשמתו עולה ושוב אינה יורדת

¹⁰ אומנם עיין ביביע אומר (ח"ט חיו"ד סי' לד) מה שדחק בזה דהיה נקוב וכבר הקדימו הרמב"ן (תורת האדם עמ' קיז) שהיה לאחר עיכול בשר או שהיו נקובים לארץ. וזהו דוחק גדול.

¹¹ עיין בערוה"ש (יו"ד סי' שסה סק"ג) שדחה טעמו של הלבוש שכתב טעם כדי שלא יפגעו בהקברות ויתעצבו) עיין בש"ך שם סק"ב בעיר שושן סי' קנה ובבאר היטב שם

אותם על הקרקע/כוכין במקום מתוחם מחוץ לעיר ומקום זה נקרא בית הקברות.
ופשוט.¹²

הכיצד אם כן הגענו מקבורה בארון, גלוסקמאות, הנחה על גבי המיטה כוכין¹³ וכיוצ"ב, להטמנה ממש בגוף הקרקע? אם בדורות הקודמים הרי לא טמנו באדמה (הכוונה בגוף הטמון שנוגע בעפר ללא חציצה בחול).

ירושלמי (כלאים פ"ט ה"ג, כתובות פ"ב ה"ג) בצואתו של רבי אמר אל תרבו עלי מאד תכריכין ותהי ארוני נקובה לארץ הפני משה – בפירוש הראשון פירש שמה שביקש נקובה לא מלשון חורים אלא מלשון דחיקה שיהא נתחב הארון בכוך כדי שלא יבאו הגשמים וישטפו אותו ובפירוש השני פירש שהארון יהיה נקוב לארץ (דחוף קצת לארץ או ממוסמר לארץ או שאולי כאן עבר לפרש נקבים חורים אך מלשון נקופה משמע כעין ממוסמרת מהודק לארץ ע"י דחיפה מועטת לתוכו¹⁴. כך נ"ל בכוונתו) כדי שם יכנסו המים יעמדו במקומן ולא ישטפוהו למקום אחר והיינו כדאמר בבראשית רבה (פ"ק, ב) מפני המבול אך בקורבן העדה פירש (כרמב"ן וכטור יבאו לקמן) – שרבי ציוה שיטלו דף התחתון שבארון וישכיבוהו על הארץ שקבורת קרקע מצוה בראשית רבה (פ"ק, ב) – רבנו צוה ג' דברים לפני מיתתו וכו' ר' חזקיה מוסיף עוד תרת אל תרבו עלי תכריכין ותהא ארוני נקופה לארץ. אל תרבו עלי תכריכין מפני רימה ותהא ארוני נקופה לארץ מפני המבול

מלשון מפני המבול משמע להדיא כפירוש הפני משה ולא כפירוש קורבן העדה אומנם העץ יוסף שם מביא בשם ביערות דבש לבאר את לשון המדרש אליבא דהרמב"ן והטור ש'מבול' הכוונה לבלאי, נרקב, וזהו כי רבי לרוב ענותנותו חשב עצמו לאיש מלא חטאים ובקש שיכופר ברקבון גופו מהר להפטר מן הדין ולכך צוה שלא יהיה נסר מפסיק בינו לבין הארץ או שיעשו נקבים הרבה בנסר התחתון שיעלה לחלוחית מארץ לגופו כדי שירקב מהר עכ"ל

וזהו תימא עצומה, הרי אך לפני רגע אמר רבי שלא ירבו עליו תכריכין מפני הרימה וכיצד יתכן לומר שמיד ביקש בדיוק הפוך שיזדרז בו הריקבון.

אלא ודאי שהפירוש הנכון במדרש ולפי זה גם בירושלמי הוא כפירוש הפני משה ואם כן מה שיצאו לחדש הרמב"ן והטור והר"ן (המובאים לקמן) מכח הירושלמי הזה שיש עניין בקבורה בקרקע, אזלא ראייתם.

מכאן ואילך (קשה לתארך בדיוק אבל לפי הנראה זה התחיל מתקופת הגאונים והשתרש כבר עד למאוד מתקופת הראשונים והלאה) עבר המנהג מקבורה בארונות, כוכין וכו' לארונות בתוך הקרקע ויש שהוסיפו שגם לא יהיה ארון אלא שגופתו תהיה ממש בתוך הקרקע והדבר הפך לחוקה

¹² וכן מהמובא בשמחות (פ"ח ה"א) – יוצאין לביה"ק ופוקדין כל המתים עד שלשה ימים ואין חוששין משום דרכי האמורי ומעשה שפקדו אחד אחר שלשה ימים וחיה עשרים וחמש שנים ואח"כ מת ואחר הוליד חמשה בנים ואח"כ מת

וכ"פ בשו"ע (יו"ד שצד, ג)

וכתב הפרישה (הובא בש"ך סק"ד) שדין זה נהג דווקא בזמנם שהיו מניחים את המת בכוכים אך כיום דין זה לא נוהג

הנה לפנינו עניין שהמת התברר שלא מת, ואם היה נקבר מתחת לאדמה איך היה חי, אלא כמו שביארנו שהיו קבורים בארונות ומניחים אותם מחוץ לעיר מקום מתוחם הנקרא בית הקברות או כאמור בכוכין אבל ודאי שלא היו קוברים הארון או המת בתוך הקרקע

¹³ עיין במאירי על המשנה בב"ב (ק:); ועיין שם גם במה שכתב (בד"ה אמר (השני)) שהיו סותמים את פיו של הכוך באבנים וסיד או במה שירצו.

עיין שם גם ביד רמ"ה

¹⁴ עיין בתוס' שבת (צב. ד"ה אישתכח) וברש"ש בב"ב (קא. על תוס' שם ד"ה דעביד)

אומנם מצאנו עדיין במקרים מסויימים שהיו קוברים בארון (עיין בש"ך לקמן) אך גם זה התבטל עם השנים.
התהליך כנראה קרה מסיבות לא הלכתיות אלא מציאותיות ולאחר מכן קיבל גושפנקא הלכתית מהראשונים.
אם כן נמצנו למדים שמה שאנו רגילים היום שקבורת המת היא בתוך הקרקע ממש שמכסהו בעפר הוא נגד המנהג היהודי הקדום ואולי אף יש בזה איסור וגם משום ביזיון למת

ואתא נבוא לבאר הסוגיא

קבורה

- הנקודות שיש לדון בידיני קבורה
- א. מהו המקור לדין קבורה
 - ב. מהו טעם קבורה
 - ג. האם הוי מדאורייתא או מדרבנן
 - ד. האם יש חיוב קבורה בקרקע דווקא
 - ה. האם מחובר לקרקע כקרקע דמי לעניין זה
 - ו. אמר לא תקברוני האם שומעים לו

משנה סנהדרין (מו.) - ולא זו בלבד אמרו אלא כל המלין את מתו עובר בלא תעשה. הלינו לכבודו להביא לו ארון ותכריכים אינו עובר עליו
גמ' (שם מו:) – אמר רבי יוחנן משום שמעון בן יוחאי מנין למלין את מתו שעובר עליו בלא תעשה תלמוד לומר (דברים כא,כג) כי קבר תקברנו מכאן למלין את מתו שעובר בלא תעשה . איכא דאמרי אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בר יוחי רמז¹⁵ לקבורה

¹⁵ עיין בדבר "רמז" : מהרי"ץ חיות (תענית ב:) על הא דאיתא שם "מכאן רמז לניסוך המים מן התורה כתב – עיין רמב"ם ורמב"ן ספר המצות שורש שלישי דלשון רמז הוא דבר תורה גמור. וכאן ראינו ג"כ דכינו חז"ל ענין זה בלשון רמז והוא דבר תורה דמור. ועיין לחם משנה (פי"ב הלכות אבל) שכתב דמזה שאמרו בסנהדרין (מו:): רמז לקבורה מה"ת משמע דאינו רק אסמכתא ע"ש. ואיך יפרנס לשון רמז דסוגיין והך דריש מכות רמז לעדים זוממין שלוקין וצ"ע. ועיין גם במהרי"ץ חיות (נדרים לט:) על הא דאיתא שם " רמז לביקור חולים מן התורה. משכנות הרועים (מערכה ק אות סא (שז-א)) - רמב"ם בספר המצוות (שורש ג) – "ואע"פ שאמרו (סנהדרין פא:): רמז לגונב את הקסוה (ובגירסא לפנינו "והיכא רמיזר") לא יבואו לראות, ויש די ספוק באמרם רמז ושפטיה דקרא אינו כן" השגות הרמב"ן שם – ומה שדקדק כי די לו באמרם רמז כסבור שהוא אסמכתא בעלמא והנה אמרו וכו' אבל כבר נאמר בלשון הזה רמז במקומות שהם מן התורה וכו' וכן אמרו רמז לעדים זוממין שלוקין מן התורה מנין והוא מדרש גמור ודינו מדאורייתא כדאיתא במכות (ב:) וכו' וכן בהרבה מקומות אומרים רמז בדברים שעיקרם תורה לב שמח שם – גם הרמב"ן מודה במקומות אחרים שלשון רמז בא על מה שהוא מדרבנן ופשטא דלישנא נמי הכי הוא וכו' ע"ש יעיר אצן (מערכה ר אות ט) - שדי חמד (ח"ה מערכה ר כלל לז) - מכתב לחזקיהו (שד"ח ח"י פסחים נ. (מא-ד)) ובחידושיו לתענית

התורה מניין תלמוד לומר כי קבר תקברנו מכאן רמז לקבורה מן התורה¹⁷
א"ל שבור מלכא לרב חמא קבורה מה"ת מניין אישתיק ולא א"ל ולא מידי אמר רב אחא
בר יעקב אימסר עלמא בידא דטפשי דאיבעי ליה למימר כי קבור דליעבד ליה ארון
תקברנו לא משמע ליה¹⁸ ונימא מדאיקבור צדיקי מנהגא בעלמא וכו'
איבעיא להו קבורה משום בזיונא הוא או משום כפרה הוא למאי נפקא מינה דאמר לא
בעינא דליקבורה להווא גברא אי אמרת משום בזיונא הוא לא כל כמיניה ואי אמרת
משום כפרה הוא הא אמר לא בעינא כפרה.
ולא פשטא הגמ' את הספק

ביאור הסוגיא

הקושיות והנקודות שיש לבאר על הסוגיא:

1. מהו האי ביזיונא? (להגדרות השונות של ביזיונא יהיו נפק"מ רבות לכאורה.. ומהן:
קבורת אפר, קבורת אבר, קבורת גוי, אם אין ביזיונא וכו')

2. מאי האי דקא בעי טעמא משום מאי הרי הגמ' אמרה בהתחלה שיש בזה חיוב משום
בל תלין או קבור תקברנו ולא כל כמיניה שלא יקברו אותו, ואם תאמר שהגמ' קאי אליבא
דר"ש¹⁹ דדריש טעמא דקרא הרי קי"ל כר"ש דלא דריש טעמא דקרא

3. מאי איכא בין שתי הלישנות של ר' יוחנן משמו של רשב"י

4. מה ההיא כפרה המוזכרת כאן

5. מה בדיוק שאל שבור מלכא את רב חמא "קבורה מהתורה מניין"

6. האם יש הכרעה לאיבעיא בגמ'

ביזיונא

(בפשטות ג' שיטות: שיטת רש"י (ביזיון המת) שיטת תוס' (ביזיון קרוביו של מת) שיטת
הרמב"ן (ביזיונא דכולא חי)²⁰ אומנם עיין לקמן)

¹⁶ חיוודשי הרן (ד"ה רמז) - כלומר קבורת קרקע שאם לא כן היה במשמע שלא יהא מצוה אלא שיהא מעבירין
מכנגד פני הרואין דומיא דעץ שאמרה תורה לא תלין נבלתו על העץ. וזה מבואר כמו שאמרו בסמוך אימא
דעבוד ליה ארגז. ואע"ג דאמרין לרב חמא לא משמע ליה. לא קי"ל כוותיה אלא כר' יוחנן דאמרה משום רשב"י
וא"כ אין אדם יוצא אלא בקבורת קרקע ולא שתהא הקבורה ממש בקרקע שלא יצא ידי חובתו אם יקבור ארונו
בקרקע אלא הכוונה בקבורת קרקע מפני שהיא תכלית העניין שאין לך גניזה גדולה ממנה וכן היה מנהג
התלמוד בקבורת הכוכין שהיו נותנין שם את המת כשהוא מונח בארון
אבל מפני שאמר הכתוב כי עפר אתה ואל עפר תשוב ואמרו בהגדה שהעפר הוא רפואתו טוב לקיים בו קבורת
קרקע ממש שלא בהפסק וכן מנהגנו בגירונה ובגלילותיה. עכ"ל
ומה שכתב שמצאנו בהגדה לא מצאתי כן בשום הגדה אלא נמצא כן בתשובת רב נטרונאי גאון המובאת לקמן
עיון יעקב (ד"ה מדאיקבור) -

¹⁷ יד רמ"ה - דאמר ר' יוחנן משום רשב"י רמז לקבורת מתים מן התורה מנין ת"ל גבי נתלה כי קבור, וא"כ

מאחר שנאמר כי קבור מה ת"ל תקברנו מכאן רמז לקבורת שאר מתים מן התורה

ויש מפרשים דכי קבור משמע ליה בארון ותקברנו משמע בקרקע

¹⁸ עיין ברש"י בר"ן ובערוך לנר

¹⁹ וכך כתב לטעון בעמק הלכה המובא לקמן. דלפי סדר הדורות סתם רבי שמעון הוא רשב"י (עיין רש"י שבועות

ב) ואזיל לשיטתו דדרשינן טעמא דקרא והביא שכ"כ בכתב סופר (חיו"ד) ועיין בתוס' יו"ט (פרה פ, ג משנה ג)

²⁰ ושיטת היד רמה למסקנת הגמ' שלעולם בגלל ביזיו המת וכל שיש ביזיו למת כל שכן שיש בזה ביזיון לחיים
שרואים אותו

רש"י (סנהדרין מו: ד"ה משום בזיונא הוא) – שלא יתבזה לעין כל שיראוהו מת ונרקב ונבקע

וברש"י (שם ד"ה לאו כל כמיניה) – דבזיון הוא לקרוביו²¹ ולכאורה יש לשאול אם הבזיון הוא כמו שכתב רש"י יהיה לכאורה סגי בשימה בארון בלבד שהמת יהיה סמוי מן העין ומדוע הגמ' לא הביאה נפק"מ זו. עוד יש לדקדק לכאורה ברש"י למה התחיל לומר שהבזיון של המת וחתם שהבזיון של הקרובים,

אומנם בתוס' (שם ד"ה קבורה) כתבו " והאי ביזיונא דהכא לאו ביזיונא דמת קאמר דאם כו אמאי לא כל כמיניה אלא בזיונא דמשפחתו אבל למת אין לו ביזיון אם שוכב על המטה בכבוד (ע"פ נוסחאות אחרות וכך נראה). וכך גם כתב הר"ה דבזיונא הוי ביזיונא דחיי ובחידושי הר"ן הקשה למה הגמ' לא אמרה נפק"מ לאפוקי מיורשים (כמו שכתבה נפק"מ זו לקמן גבי הספד) ותירץ שממה נפשך ישלמו דאי משום כפרה מפרין מינייהו ואם משום בזיונא זה לא רק משום בזיונה דחיי אלא אף בזיונא דמת איכא כסף משנה (פי"ב אבל ה"א) -

שיעורי ר' דוד פוברסקי (אות תצד), חמרא דחיי, שו"ת מהר"ם מינץ סי' נה

מהתוס' הרא"ש משמע שהספק אם יש בכלל משום בזיונא או רק משום כפרה אך מהתוס' משמע שאם יש משום בזיונא אי מינייהו עיקר (ובפשטות יש להשוותם) בכל מקרה ליד רמ"ה שפירש שהוכרע הספק מר' נתן א"כ אין קושיא, שבאמת יש רק משום ביזיון ולא קשה קושית התוס'. אבל ליד רמ"ה יהיה קשה מהגמ' במז: שמשמע שיש על כרחך משום כפרה וכמו שכתבו התוס'. כמו כן לתוס' לא תהיה קושית הר"ן מדוע לא הביאה הגמ' את הנפק"מ של יורשים. כיון שמכל מקום גם אם ימחלו יתחייבו מצד כפרה. וכן לא קשה קושיית האחרונים דלימא נפק"מ להניחו בארון די ש לומר שגם אם אין בזיונא יתחייבו מצד כפרה. אלא שעדיין צ"ע בכוונתם מדוע כתבו אי מינייהו עיקר היה להם לומר האם יש רק משום כפרה או גם משום ביזיון. ונראה שרצו לומר שגם אם יש משום כפרה או ביזיון, אם הטעם העיקרי אינו אז גם אם יש לטעם המשני הוא לא יחושב. ועוד צריך לעיין בזה. מ"מ לקושית הר"ן מדוע לא אמר נפק"מ גבי יורשים תירץ היד רמ"ה (וכ"מ לענ"ד) (מרש"י) שלכן צ"ל שהבזיון גם למת עצמו ולא כל כמינייהו דירשים אבל לתוס' מתורץ ולכן כתבו שלא בזיונא דמת קאמר אלא בזיונא דקרובים.

ולגבי הקושיא על רש"י מדוע לא קאמר נפק"מ בארון²². צ"ל שלכן פירש רש"י בד"ה דליעביד שלא משמע לי לעכו"ם לשבור מלכא אבל אליבא דאמת לומדים מקבר תקברנו שקבורה בקרקע. אבל עדיין קשה קושית האחרונים שאם יש חיוב אז מה הגמ' שואלת מה הטעם

בריא"ף (על העין יעקב ד"ה לאפוקי) כתב שלתוס' הביזיון לכל המשפחה ולכן אין היורשים יכולים למנוע הקבורה (ולכן לא הובאה הנפק"מ של יורשים) וכן הרמב"ן יישב קושיא זו שכתב שבזיונא אין הכוונה רק לבני משפחה אלא לכל החיים ועוד שפגם משפחה הוא ואי אפשר שלא יהא בסוף העולם מבני המשפחה אחד שלא יסכים לכך. עכת"ד.

ולי נראה שלפי רש"י יש לתרץ את קושית התוס' מלקמן מז: שאכן יש כפרה בקבורה אבל השאלה אם זהו הטעם שמחמתו חייבו לקבור מתו וכמ"ש רש"י ולכן כתב שמי שלא בעי כפרה אין לו כפרה גם אם יקבר²³ וא"כ ישנה אפשרות שקבורה לא תיהי כפרה ולכן

²¹ עיין גם ברש"י שם מו. ד"ה נתעכל הבשר וברש"י שם מו: ולא היו מתאבלין

²² ולפי מה שכתב המאירי שנבלתו עומדת ומסרחת אפילו היתה בארון, ע"ש דברי רש"י מתבארים היטב

²³ עיין בגמ' כריתות ז גבי פלוגתא דאביי ורבא באומר לא תכפר לי חטאתי

הגמ' מסתפקת מצד ביזיון אומנם התוס' כנראה למדו כר' יונה (ד"ה הא) שכיון שיש צער הקבר מתכפר לו אף אם אינו רוצה ולכן פירש שאם אמר שלא יקברוהו אם הטעם משום כפרה אין מצווין לקבורו אבל אם יקברו תהיה כפרה אומנם ליד רמ"ה שפירש כר' יונה ולא ביאר כתוס' צ"ל דאזיל לשיטתו דאה"נ יש באמת כפרה בקבורה אבל כיון שהוכרע שהטעם משום ביזיון א"כ יש גם כפרה גדולה אם לא יקברוהו ויהיה מוטל בביזיון וכמו שכתב בד"ה ואסיקנא. אבל לתוס' שאין בזיון למת אם יהיה מונח על המיטה לכן א"א לומר שאם לא יקבר כלל תהיה כפרה כיוון שאין לו ביזיון. ולכן בעינן כפרה מעליא בקבורה (עיין גם ברש"י מו: ד"ה נתעכל הבשר וברש"י ד"ה ולא היו מתאבלים) עיין גם בעיין יעקב

שו"ת ישכיל עבדי (ח"ו חיו"ד סי' יט סעיף ג) - מסיק שגם בשאר מתים יש בהם איסור עשה ולא תעשה ונראה שדעתו לומר שכל הבעיא בגמ' משום כפרה או ביזיון קאי רק אליבא ר"ש דדריש טעמא דקרא אבל להלכה דקי"ל כר' יהודה (ב"מ קטו.) שלא דרשין טעמא דקרא א"כ גם היכא שלא שייך טעם כפרה וביזיון חייב לקברו (וכתב שהבזיון למשפחה הוא שיאמרו שאינו נקבר ולכן אף אם יניחנו בחדר לא יועיל וכדאיתא גבי ר"א ב"ר שמעון שנודע לשכנה והעליבה לאשתו בב"מ ע"ש) אלא שכתב שאפשר שאף אם הסוגיא אליבא דמאן דדריש טעמא דקרא מ"מ חיישין לחומרא לשני הטעמים. (ולי נראה שמחמת כן הסיק הר"ח דהוי מדרבנן מדדריש טעמא)

וע"ש עוד מה שפירש בטעם הרמב"ן וע"ש בסק"י מה שביאר בפירוש בזיונא דכולהו חיי²⁴ וע"ש מה שכתב שם בסי' כא סק"ב לקבור אותו בארון של ברזל ע"י שינקבוהו מתחתיו. עיין בביאור הגר"א (שם וסי' שסב) שכתב מירושלמי דרבי ציוה ארוני נקובה ופי' הרמב"ן היינו שיטלו כל התחתית שבארון וישכיבוהו על הארץ שקבורת קרקע מצוה ולא תאמר משום חביבות ארץ ישראל אלא אפי' בחו"ל משום שנאמר ואל עפר תשוב ע"כ. מבואר מזה שאין די סיפוק בנקבים לבד אלא שצריך ליטול הדף התחתון כולו שיהיה כל המת קבור על הקרקע

בחידושי ר' דוד פוברסקי (סנהדרין ח"ב אות תצא) – הקשה על רש"י שכתב שהבזיון הוא שלא יתבזה לעין כל שיראוהו מת ונקרב ונבקע הרי מצות קבורה לבו ביום ובו ביום אינו נרקב ונבקע²⁵ ע"ש מה שביאר והוסיף שהיה מקום לפרש דהבזיונא הוי עצם מה דהוי מת (אבל רש"י סבר שזה דוחק לפרש כן) עכת"ד. וחשבתי להביא ראיה לסברא הזו דהבזיונא זה עצם מיתתו ושלא הובא לקבורה מהגמ' בסוטה (יג.) במה דקאמר חושים "ועד דאתי נפתלי מארעא דמצרים יהא אבי אבא מוטל בביזיון" והרי יעקב נחנט ולכאורה לא שייך בו הטעם של נרקב ונבקע ומוכח לכאורה שעצם זה שאינו נקבר הוי ביזיון. (כעין זה בעמק הלכה לקמן) ועל דרך הפלפול חשבתי לומר שרש"י אולי בא לתרץ את הקושיא של מהי ההיא דקא בעי טעמא מהי הוי הרי יש חיוב של כל תלין וקבר תקברנו, ולכן דקדק רש"י לומר שמדובר על כל הזמנים ולא רק על יום המות, בזמן שיתחיל להירקב, ולא ביום המוות

²⁴ (שם סק"י) – והמכוון בבזיונא דכולהו חיי, רמונו לומר דהחי יתן אל לבו כאשר יראה המת מוטל בבזיון לפניו הולך ומתנוול ואז הוא מרגיש זלזול גדול בעצמו ובגופו שסופו להיות כך, וזה מביא זלזול לכל אדם גם להיות גדול שיהיה כבודו מזולזל בעיני הבריות באשר יראו מה שיהיה באחרית כל האדם ועל ידי זה אי אפשר לעולם להתקיים על מכונו שלא יהיה הבדל בין גדול ובין קטן וכולם יהיו מזולזלים בעיניהם ובעיני כל ולזה החליטו הפוסקים לאסור השארת המת בלי קבורה אף אם הוא ציוה שלא יקברוהו והיורשים מסכימים לדבריו וויתרו על כבודם כי זה דבר נוגע לכל בני אדם החיים שאי אפשר להתקיים יישוב העולם מבלעדי זאת כאמור ²⁵ אבל כן מצינו חשש סירחון לבו ביום. עיין בשו"ע (או"ח סי' שיא סעיף ב ובמג"א שם)

כתב העמק שאלה (שאלתא לד סק"ז) שאין בל תלין, כדאיתא בב"מ (ק"ב) שאינו עובר
בבל תלין בשכיר אלא עד בוקר ראשון וממילא ה"ה כאן בקבורה שאם עבר יום ראשון
אינו מהתורה אלא מדרבנן (ע"ש) ולכן קא בעי שפיר, דבדרבנן הוי תלי בטעמא.²⁶
ועוד כתב שם בחידושי ר' דוד (אות תצב) – מהי קא מיבעיא ליה על הטעם הרי קי"ל לא
כר"ש דדריש טעמא דקרא והביא שזאת קושית המהרי"ץ חיות מהרדב"ז שהרי זה
גזה"כ כי קבר תקברנו ויישב שמצות קבורה לא הוי מצוה לשמיים אלא מצות חיוב לבירו
כהשבת אבידה והשאלה היא לא מה הטעם אלא בחיוב (וזה דוחק גדול לדעתי לחלק
בכהאי גוונא)

בביאור דברי רש"י על הסוגיא נראה כך: בשאלת שבור מלכא מונחים שני יסודות האחד
מניין שזה חובה לקבור (ולא מנהגא) כמשמעות הגמ' וגם מניין שזה קבורה דהיינו
הקבורה שהייתה בזמננו שהיו לוקחים הארון ודוחפים אותו לכוך החצוב בתוך הקרקע
במה שקרוי מערות קבורה, וזהו מה שכתב בד"ה דליעביד "אבל קבורת הארץ" וזהו מה
שכתב בד"ה או. "כי היכי דתיהוי ליה כפרה בהטמנה זו שמורידים ומשפילין אותו
בתחתיות הארץ" אבל בארון בלבד לא הוי בכלל בהגדרת קבורה (וכמשמע לדעת רב
אחא בר יעקב ואולי אף לדעת רב חמא אליבא דאמת) ולכן לא שייך לומר שהארון יצילנו
מביזוי שעל כל פנים לא הוי בכלל קבורה. וכן הביאור בדעת רבנו חננאל שכתב "קבורה
בארץ מנא להו" אבל מעולם לא עלתה על דעתם שהכונה בארץ לשפוך על המת עפר
ולכסותו כמו שנוהגים היום (אומנם עיין בהערה לקמן על דברי רב נטרונאי גאון).
אלא המת היה בארון ואותו היו דוחפים בכוך החצוב באדמה/אדמת גיר ואת הכוך היו
סוגרים (באבנים או במה שהיו מוצאים כמו שכתב המאירי על המשנה בב"ק (ק:)) אבל
לא שופכים לבפנים חול, כי אחר כך היו פותחים הכוך לאחר ריקבון הבשר לליקוט
העצמות (ואין לשייך את מה שכתבו הר"ח ורש"י למה שכתבו הר"ן והרמב"ן שקבורת
ארץ הוי כיסוי בעפר ממש על גוף המת)

מאירי (סנהדרין שם) – כבר ביארנו שהמלין את מתו דרך התרשלות עובר בעשה ומנין
רמז למצות קבורה מן התורה שנאמר כי קבר תקברנו מעתה כל שצוה שלא יקברוהו אין
שומעין לו אחר שהיא מצוה ולא עוד אלא שיש בזיון לקרובים כשנבלתו עומדת ומסרחת
אפילו היתה בארון ואין שומעין ליבזות קרוביו עליו

כפרה

ואתא נבוא לבאר בעניין הכפרה המוזכרת כאן
רש"י (ד"ה או) כתב – כי היכי דתיהוי לי כפרה בהטמנה זו שמורידים ומשפילין אותו
בתחתיות ועיין מה שביאנרו בדעת התוס', היד רמ"ה והר"ן²⁷.
אומנם העניין הזה קשה לי ולא ראיתי מי שמקשה כן
הרי הגמ' בזבחים (ט:): אמרה שאין כפרה למתים וכן בהוריות (ו) אמרה שרק שם יש מגו
דמכפרה אחיים מכפרה נמי אמתים, אבל בלא זה אין כפרה למתים
והטעם בזה כתב רש"י במעילה (י: ד"ה ולד) דמיתתן כיפרה עליהם
עיין גם תמורה (טו. – טז).
על הפסוק "כפר לעמך ישראל אשר פדית ה'" (דברים כא, ח) הובא בספרי (שופטים

²⁶ וראיתי גם לרדב"ז (ח"ב סי' תשפ) שעמד בדבר קושיא זו ודקדק מרש"י לומר שגם אם הטעם משום כפרה
ואמר אל תקברוני בכל זאת יקברו אותו אלא שלא תהיה לו כפרה ולכן ממ"נ בין אם הטעם משום בזיון ובין אם
הטעם משום כפרה בכל זאת יקברו אותו מצד החיוב לקבור מתיהם מן התורה כדאמר ר' יוחנן משום רשב"י.
ולכן הרי"ף לא הביא איבעיא זו משום כפרה או משום בזיון משום דלא נפקא מינה מינה מידי, שהכפרה
הקב"ה יודע אם יש לו או לא.

ולענ"ד זהו דוחק גדול לומר כן ועיין מה שעוד הבאנו בשם הרדב"ז לקמן
²⁷ והך כפרה דאמרינן שקבורת הקרקע היא המכפרת היינו שמטמינן אותו בתחתיות ארץ והיא הכנעה גדולה
שבהיותו חי היה מושל על כל מיני הבעלי חיים

פס"ז) אשר פדית אלו המתים מלמד שהמתים צריכים כפרה עיין ברמב"ם (פט"ו פסולי המוקדשין ה"ט ובב"י (או"ח סי' תרכא) בשם המרדכי ביומא (תשנז*, רוקח (סי' ריז ד"ה ומה) כלבו (סי' ע) ובסוטה (י: גבי דוד על אבשלום ובחגיגה (טו: גבי ר' יוחנן על אחר, ובשו"ע (או"ח סי' תרכא סעיף ו) וברמ"א שם ובקיצור שו"ע (סי' קלג סכ"א) שערים המצויינים בהלכה (שם ס"ק יט), בית האוצר (ענגיל מערכת א-י כלל פו), בקידושין (לא: "הריני כפרת משכבו" וברש"י שם ובסוכה (ג.) "הריני כפרת ר' חייא ובניו" ורש"י שם (ד"ה הריני), מהרש"ם (משפט שלום חו"מ סי' ריב ס"ז) ובשו"ת מהרש"ם (ח"ג סי' רטז), ספר חסידים (סי' קע) ובבית האוצר (סי' פו) ובספר חסידים (סי' א קעא) ובספר חסידים (תתשעא ובשו"ע (יו"ד סי' רמט סט"ז) ובבאר שבע (הוריות ו. ד"ה ראויה כפרה) ובגמ' בנזיר (כא: "חטאת שמתו בעליה למיתה הולכת", ספר מנהג מרשלייאה (סדר תפילת יוה"כ) ארחות חיים (יוה"כ סי' לד) שבלי הלקט (השלם סי' פא) ובב"י (או"ח סי' רפד ד"ה כתוב עוד) חיד"א בשערי יוסף (הוריות ו. ד"ה ראויה) ותוס' רא"ש (שם ד"ה ראויה) ובפמ"ג (שם משב"ז סק"ב) צמח יהודה (ח"א סי' כג) ובמאירי (הוריות ו. ד"ה יראה) ובשערי יוסף (שם) וברש"ש (כריתות כו. ברש"י ד"ה על) ובשו"ת מהר"ם חלוואה (סי' יז) -

ולפי שיטת המהר"ם חלוואה שכשיש ממשך מחמתו חשיב מעשיו לכפר עליו, קצת מיושב כיצד הוי כאן כפרה ולכן אולי דקדק רשי לומר (ד"ה רמז לקבורה) שהשאלה על אדם לקבורתו מתו ומשמע קרוב וצל"ע בכל זה

עיין גם בערוך לנר (סנהדרין מז: ד"ה בגמ' משום) עוד בעניין הכפרה במיתה עיין ביומא (פה: ו) ובתוס' שבועות (יג. ד"ה בעומד במרדו) ופני יהושע (שם)

ועיין בתוספתא (פ"ה ע"ז) ובכתובות קא. וברמב"ם (פ"ה מלכים הי"א)

במה עובר המלין את מתו?

ספרי כי תצא פיסקא רכא - מנין למלין את מתו, שעובר בלא תעשה? תלמוד לומר "לא תלין נבלתו על העץ". הלינו לכבודו להביא לו ארון ותכריכים, יכול יהיה עובר עליו? תלמוד לומר "על העץ". מה עץ מיוחד, שהוא ניוול לו, אף כל שהוא ניוול לו.

ז"ל תלין נבלתו על העץ" - מצות לא תעשה, "כי קבור תקברנו" - מצות עשה. כיצד עושים לו? ממתינים לו עד שחשכה, ותולין לו, ומתירין אותו. ואם (לאו) [לן], עובר בלא תעשה, שנאמר "לא תלין נבלתו וגו'"

נראה מהספרי שבשאר מתים יש רק לאו אך בהרוגי בי"ד יש גם לאו וגם עשה

לעיין נזיר ירושלמי פרק ז הלכה א ובר"ח בסנהדרין

הרא"ש (סנהדרין פ"ו סי' ב) - הביא רק דעת האומרים שהמלין מתו עובר בלא תעשה

ובפסקי הרא"ש כתב שמי שצוה שלא יקברוהו אין שומעין לו

עשה או לא תעשה - רמב"ן דברים כא, כג ובהשגות על ספר המצוות תקלז. חינוך תקלז. רדב"ז ח"א סי' שיא, רדב"ז בשו"ת (ח"א סי' שיא)

רמב"ם טו סנהדרין ח . ספר המצוות רלא . מהרי"ל דיסקין קונטרס אחרון קפז ישועות יעקב יו"ד אבילות מבן המחבר. שאגת אריה החדשות ו סי' א ב יד דוד ד"ה משהין גשר החיים ח"ד פ"ב גינת ורדים יו"ד כלל ה סי' ג חוות יאיר קלט ר"ח ד"ה ולא . רא"ש. חשק שלמה (ובמה שכתב שכדברי הלח"מ משמע מביצה ו.) לח"מ (פ"ד אבל ה"ח) – איכא לאו ועשה (ושניהם לבו ביום ככה משמע מדבריו ע"ש) (ועיין למקורות שציין בספר המפתח שם מהדורת שבתי פרנקל) עיין גם בערוך לנר (סנהדרין מו: ד"ה מכאן)

בחזון עובדיה (ח"א אבילות דיני קבורה א) - לאחר שהביא לקט ראשונים שמצוות עשה מן התורה שייכת גם בשאר מתים ולא רק בהרוגי בי"ד. כתב שעל אף שהרדב"ז (ח"א סי' שיא) כתב בדעת הרמב"ם שמצוה זו נאמרה רק לגבי הרוגי בי"ד ולא לשאר כל מתים. ושכ"כ הכנה"ג (יו"ד סי' שנז) והמהרי"ל דיסקין (קונטרס אחרון סי' ה אות קפז) והתלה לדוד (סי' עב סק"א) דעת רוב האחרונים שמצות קבור תקברנו נאמרה לגבי כל המתים וכמו שהגיה הגרי"פ בסנהדרין מו: שגירסת הילקוט "א"ר יוחנן מנין למלין את מתו שעובר בלא תעשה שנאמר לא תלין נבלתו, ומנין שעובר אף בעשה, שנאמר כי קבור תקברנו" וכ"כ השאגת אריה החדשות (סי' ו) הספרי דבי רב פארדו (כי תצא דף רסא ע"א וע"ב) החקרי לב (מערכי לב ח"ב דף רצא ע"ד) נר מצוה (ח"א דף קעג ע"ד והלאה) פני מבין (דף לה ע"ד והלאה) ישמח לב גאגין (חיו"ד סי' ט) דברי חיים (ח"א חיו"ד סי' סד סד"ה בנדון) שבט הלוי (סי' קנד)

ראב"ן סי' קח , רמב"ן דברים כא כב רשב"א כתובות ד. תשב"ץ זוהר הרקיע אות כה חינוך תקלז פסקי רבינו ישעיה מטראני בסנהדרין מו:

הכרעת הגמ' באיבעיא האם הוי משום בזיונא או משום כפרה

הרמב"ן (תורת האדם ענין קבורה , הובא בב"י יו"ד סי' שמח) והרא"ש (סי' ב) כתבו שהספק לא נפשט. וכתב הרמב"ן שספק איסורא לחומרא , ולכן אף אם אמר שלא יקברוהו אין שומעים לו אך היד רמ"ה (מז. ד"ה ואסיקנא) שכשהגמ' פושטת (שם מז.) את הספק השני שהובא שם שהספק הוא משום כבוד המת היא גם פשטה את הספק הראשון לענין קבורה דהוי משום ביזיון . ומכל מקום כיון שהוא מתבזה כל שכן שגם החיים מתבזים ועל כן אינו רשאי לומר שלא יקברוהו (גם בראב"ן כתב דהוכרע דהוי משום בזיונא)

קבורה מדאורייתא או מדרבנן?

רבנו חננאל (סנהדרין שם) – וקיימא לן מצוה זו מדרבנן היא

ראיות לשיטת רבנו חננאל

- א. קושיית האחרונים מהי קא בעי משום בזיונא או כפרה הרי אם החיוב מצד בל תלין או קבור תקברנו דאורייתא הרי לאו כל כמיניה שלא יקברנו אלא ע"כ הוי דרבנן ואסמכתא בעלמא וקא בעי בגמ' רבנן מחמת איזה טעם קבעו זאת ואתי שפיר (אומנם עיין במהר"ם מינץ (סי' נה) שכתב דדוחק לומר שהיא אסמכתא. ע"ש. ולדעתי רואים מהר"ח שזהו לא דוחק)
- ב. גמ' ב"ק (פב:) - ואין מלינין בה את המת . רש"י (שם ד"ה אין) מת בה אדם באותו היום קוברים אותו מיד (עיין בערוך לנר סנהדרין מו: ובשיטמ"ק בב"ק שם ובחסדי דוד (פ"ו נגעים ה"ב) ובשו"ת גינת ורדים יו"ד כלל ה סי' ג)

השדי חמד (כללים מערכת ק' כלל לט) הביא דברי החוות יאיר (שו"ת סי' קלט) שכתב שאיסור הלנת המת הוא רק מדרבנן ומה שלומדים מהפסוק 'לא תלין' וגו' זה רק אסמכתא מדרבנן. והוכיח כן ממה שפסק הרמ"א בחו"מ סי' קז סעיף ב שיכולים לעכב הקבורה מחמת חוב שיש לו (והביא ראיה מכתובות ד לע"ש) והרי אין חכמים יכולים להתיר איסור מהתורה אלא מוכח שזה דין דרבנן ובזה הוסיפו ברושלים מחמת קדושת ירושלים עשוהו איסור גמור שאף לצורך גדול לא מלינים (ובשדי חמד שם דחה דבריו והוכיח שהאיסור הוא מן התורה שככה משמע מהפוסקים והוסיף שאין אפי' לצרף דעת החוות יאיר לסניף והביא משו"ת הרמ"ץ שכתב על דברי החוות יאיר שמשמע ממנו שאף הוא בעצמו מבטל דעתו נגד המפורש להיפך בפוסקים הקדמונים) ועיין במהרי"ץ חיות

ג. הגמ' בברכות (כ.) - מקשה שנלמד ממה שלמדנו בברייתא מריבוי מ'ולאחותו' שנטמא למת מצווה וכבוד הבריות דוחה פסח ומילה שכבוד הבריות ידחה גם שאר איסורים. ומקשים האחרונים איך נלמד ממת מצווה הרי במת מצווה יש גם מצות עשה להתעסק בקבורתו. (עיין מה שתירצו שם בפני יהושע בשושנת העמקים (כלל ז ד"ה ודע) במהר"ם בנעט בשאגת אריה (שו"ת החדשות סי' יב ד"ה תשובה) בפרי יצחק (סי' נג סוף ד"ה בראש) במהר"ם שיק (על תריג מצוות מצוה קכג סק"ג) ובמילי דברכות (ד"ה ועיין בשאגת אריה) כתב לתרץ שמצוות קבורת המת היא משום כבוד הבריות שמדברי רבי נתן בסנהדרין מז. הוכרע הספק וקבורה משום ביזיון החיים וכן משמע מדברי הרמב"ם (פי"ב אבל ה"א) שכתב שם ציוה המת שלא יקברוהו אין שמועין לו, שהקבורה מצוה היא שנאמר כי קבור תקברנו. כלומר שהקבורה מצוה היא ולא כפרה (וראה רדב"ז שם שכן משמע שרצו להוכיח שם שהקבורה משום ביזיון החיים, ואף שדחו הראיות אין סומכים על הדחויים, ולא ככס"מ שם שכתב שהוא משום שהחמירו בספק דאורייתא) וכן כתב בספר לב שמח (על ספר המצוות) שנפשט הספק והחזון איש (יו"ד סי' רי ס"ק טז) תירץ שאם כבוד הבריות לא היה דוחה מצוה, אין כאן מצוות הקבורה כלל. שהרי הרמב"ן פירש בסנהדרין שמשום ביזיון הוי ביזיון דכל החיים ולכן אם אמר שלא יקברוהו אין שומעין לו אם קבורה משום ביזיון. ואם כן אם ימחלו כל החיים על כבודם לא יהיו צריכים לקברו (אלא שהוא דבר שא"א שימחלו כולם וגם אם היה אפשר שמיחלו כולם אין ראוי לעשות כן, שרצון השם יתברך בכבוד בריותיו) אבל במקום שיש איסור בקבורה הרי זה כאילו מחלו כל החיים על בזיונם. והוסיף החזו"א שמריהטות הסוגיא בסנהדרין משמע שהוא משום ביזיון ולא משום כפרה. ואולי מכאן ראה לדעת ר' חננאל והחות יאיר שמצוות קבורה מדרבנן וא"כ מקשה הגמ' שפיר. וכן לשיטת הרדב"ז שבשאר מתים איכא רק לאו וליכא עשה וממילא מקשה הגמ' שפיר שנלמד שכבוד הבריות דוחה (שעשה דפסח ידחה לא תעשה דקבורה אלא שנחמת כבוד הבריות מת מצווה דוחה ונלמד גם לשאר איסורים שידחו ועיין בישועות יעקב (ח"ג יו"ד) בתשובה מנכד המחבר הלכות אבילות מה שכתב בזה ומה שדן בארוכה על הסוגיא בסנהדרין) ²⁸

²⁸ ואתא ראיתי להגרי"פ פערלא על הרס"ג (עשה יט) שהאריך לדון בראיה זו. ושמחתי בדבריו. וכן כתב לומר שלראשונים שסוברים שקבורה מדרבנן היא דקרי למת מצווה הכי (זאת אחת ההוכחות של הרמב"ם בספר המצוות שקבורה מצוה עשה דאורייתא) משום דיש בה על כל פנים מצווה דרבנן וגם יש בה

ד. עיין בביצה (ו.) – אמר רבא מת ביום טוב ראשון יתעסקו בו עממים מת ביו"ט שני יתעסקו בו ישראל (רש"י ד"ה אמר – מת המוטל לקבור אם יו"ט ראשון הוא וכו')
(ולעין גם בגמ' סנהדרין (לה.) – א"ל ר"ל לר' יוחנן ותהא קבורת מת מצוה דוחה שבת מק"ו ומה עבודה שדוחה שבת קבורת מת מצוה דוחה אותה וכו'. וממה שאפשר ללמוד לענייננו)

שאלות דרב אחאי (שאלתא קלג) – דמחייבין דבית ישראל לאיעסקי בשיכבא למיקבריה דכתיב ויבאו בני ישראל וכו'
והקשה בהעמק שאלה (שם סק"א) – איך למד מכאן חיוב קבורה הרי אפשר לומר מנהגא הוי וכמו שדחתה גמ' בסנהדרין (מו:) וגם מאי שנא שלמד דווקא מקבורת מרים משאר הקבורות המוזכרות בתורה שדוקא מכאן למד השאלות ותירץ שממה שדרשינן במו"ק (כח.) סמוך למיתה קבורה אנחנו למדין שזה דין ורב חמא בגמ' בסנהדרין שם הוא אמוראי דנהרדעי במו"ק (יז:) שלא דורשים סמוך למיתה קבורה אבל אנן קי"ל כר"א דדרדינן סמיכות מהאי קרא וממילא יש ללמוד מכאן חיוב קבורה לכל המתים ולא ניתן לדחות דהוי מנהגא. והחיוב מדאורייתא ודלא כרבנו חננאל שכתב שהיא מצוה דרבנן

מאירי (סנהדרין מו: ד"ה כבר) - כבר ביארנו שהמלין את מתו דרך התרשלות עובר בעשה ומנין רמז למצות קבורה מן התורה שנאמר כי קבר תקברנו מעתה כל שצוה שלא יקברוהו אין שומעין לו אחר שהיא מצוה ולא עוד אלא שיש בזיון לקרובים כשנבלתו עומדת ומסרחת אפילו היתה בארון ואין שומעין ליבזות קרוביו עליו . (עכ"ל)

וצ"ע דאם כן איך הגמ' אמרה נפק"מ של אם אמר שלא יקברוהו בין טעם כפרה לטעם ביזיון הרי ממה נפשך יש לקוברו מצד המצווה

חידושי הר"ן (סנהדרין מו: ד"ה רמז לקבורה מן התורה) - כלומר קבורת קרקע שאם לא כן היה במשמע שלא יהא מצוה אלא שיהא מעבירין מכנגד פני הרואין דומיא דעץ שאמרה תורה לא תלין נבלתו על העץ וזה מבואר כמו שאמרו בסמוך אימא דעבוד ליה ארגז ואע"ג דאמרינן לרב חמא תקברנו לא משמע ליה לא קי"ל כוותיה אלא כר' יוחנן דאמרה משום רשב"י וא"כ אין אדם יוצא מידי חובת קבורה אלא בקבורת קרקע ולא שתהא הקבורה ממש בקרקע שלא יצא ידי חובתו אם יקבור ארנו בקרקע אלא הכוונה בקבורת קרקע מפני שהיא תכלית העניין שאין לך גניזה גדולה ממנה וכן היה מנהג התלמוד בקבורת הכוכין שהיו נותנין שם את המת כשהוא מונח בארון אבל מפני שאמר הכתוב כי עפר אתה ואל עפר תשוב ואמרו בהגדה שהעפר הוא רפואתו טוב לקיים בו קבורת קרקע ממש שלא בהפסק וכן מנהגנו בגירונה ובגלילותיה

ועוד אמר בר"ן שם (בד"ה למאי נפ"מ) והך כפרה דאמרי' שקבורת הקרקע היא המכפרת (חיוו) משום שמטמינין אותו בתחתיות ארץ והיא הכנעה גדולה שבהיותו חי היה מושל על כל מיני הבעלי חיים. אע"פ שיותר טוב לו היותו נקבר משאלו היה לדומן על פני האדמה שזה היה בזיון גדול ומי שהוא בזה התואר הבזיון ההוא אין לו כפרה כדאמרי' לא יספדו ולא יקברו כי היכי דלא תיהוי להו כפרה והא דאמרי' לקמן לא נקבר סי' יפה לו היינו שנקבר ולא נקבר כהלכה שלא היה לו הכבוד שראוי לו בקבורתו ואז יש

משום כבוד הבריות ודוחה לאוין של כהן מזיר פסח ומילה קרי לה שפיר מצוה מאחר דדינה כמצוה ועדיפה מינה לדחות אפילו עשין דפסח ומילה שיש בהן כרת ועיין שם במה שכתב לדון האם יש להביא ראיה לקבורה דאורייתא או דרבנן מדין עוסק במצווה בגמ' בברכות יח. ובגמ' בסוכה כה:

לו השתי כפרות כפרות הקבורה שנקבר בתחתיות הארץ וכפרת הבזיון שלא נקבר כהלכה בכל הכבוד שהיה ראוי לו וכן דעת רב אחא משבחה גאון ז"ל וכו' ע"ש

שיטת הרמב"ם

רמב"ם (פי"ב אבל ה"א) – ההספד כבוד המת הוא. לפיכך כופין את היורשין ליתן שכר המקוננים והמקוננות וסופדין אותו. ואם צוה אל תספדוהו אין סופדין אותו. אבל אם צוה שלא יקבר אין שוצעין לו, שהקבורה מצוה שנאמר כי קבור תקברנו רמב"ם (פי"ד אבל ה"א) – מצות עשה של דבריהם לבקר חולים, ולנחם אבלים, ולהוציא המת, ולהכניס כלה, וללוות האורחים, ולעסוק בכל צרכי הקבורה לשאת על הכתף ולילך לפניו ולספוד ולחפור ולקבור, וכן לשמח החתן והכלה ולסעדם בכל צרכיהם. ואלו הן גמילות חסדים שבגופו שאין להם שיעור: אע"פ שכל מצוות אלו מדבריהם הרי הן בכלל ואהבת לרעך כמוך, כל הדברים שאתה רוצה שיעשו לך אותם לך אחרים, עשה אותן אתה לאחריך בתורה ובמצוות

רמב"ם (פט"ו סנהדרין ה"ח) – ומצות עשה לקבור את כל הרוגי בית דין ביום ההריגה שנאמר כי קבור תקברנו ביום ההוא: ולא הרוגי בית דין בלבד אלא כל המלין את מתו עובר עליו בלא תעשה, הלינו לכבודו להביא לו ארון ותכריכין אינו עובר עליו

רמב"ם בספר המצוות (עשה רלא) – היא שצונו לקבור הרוגי בית דין ביום שיהרגו והוא אמרו יתעלה כי קבור תקברנו ביום ההוא. ולשון ספרי כי קבור תקברנו מצות עשה. והוא הדין בשאר מתים. כלומר שייקבר כל מת מישראל ביום מותו. ולכן ייקרא המת שאין מי שיתעסק בקבורתו מת מצוה כלומר המת שמצוה על כל אדם לקברו לאמרו יתעלה קבור תקברנו. וכבר התבארו משפטי מצוה זו בפרק ששי מסנהדרין (מו-מז):

רמב"ם (פי"א זכ"ה הכ"ד) – שכיב מרע שצוה ואמר אל יספדוהו, אין סופדין אותו. אל תקברוהו מנכסיו, אין שומעין לו שיחוס על ממון בניו ויפיל עצמו על הצבור. שאסור להניחו בלא קבורה. אלא כופין את היורשין לקברו מנכסיו

רמב"ם (פ"ד אבל ה"ח) – וכל המלין את מתו עובר בלא תעשה אלא אם כן הלינו לכבודו ולהשלים צרכיו

הרמב"ם בספר המצוות (השורש הראשון) הקשה על הבה"ג (ל"ת רכד. עשה לד) איך מנה קבורת מתים במניין המצוות הרי היא מצוה דרבנן ובשורש השני דחה את הטענה שיש המונים מדרשות ולכן בעקבות הדרשה בב"מ (ל:) בה זו קבורת מתים. יש למנות אותה, מכיוון שכל הפעולות האלו של ביקור חולים ניחום אבלים וקבורת מתים הם כולם תחת מצווה אחת של ואהבת לרעך כמוך

אך הרמב"ן (השגות בשורש הראשון) כתב שהבה"ג נוציאן למצוות אלו מוהלכת בדרכיו שהיא מצות עשה שקבורת מתים ניחום אבלים וביקור חולים כלולים בה וכדאמר בסוטה (יד.) אמר רבי חמא ב"ר חנינא מאי דכתיב אחרי ה' אלהיכם תלכו וכי אפשר לו לאדם ללכת אחר הקב"ה אלא מה הקב"ה מלביש ערומים אף אתה הלבש ערומים מה הקב"ה מבקר חולים אף אתה בקר חולים מה הקב"ה קובר מתים אף אתה תקבור מתים וכו'

ותמה הרמב"ן מדוע הרמב"ם מקשה גם גבי קבורת מתים הרי בקבורת מתים ודאי יש בה מצות עשה דכתיב כי קבר תקברנו ביום ההוא וכדדריש בספרי והרמב"ם מנאה בעצמו במצוות עשה רלא וכמו דלמדנו שכל המלין מתו עובר בלא תעשה ולמדנו לשאר מתים כך גם נלמד גבי העשה וא"כ מה מקשה הרמב"ם על הבה"ג גבי קבורת מתים ואם תתריך שקושית הרמב"ם על הבה"ג מזה שאמר קבורת מתים ולא קבורת מתו שאין

מתחייב בה אלא קרובים , אין לומר כן, שהקרובים ודאי עליהם מוטלת המצוה אבל אין קרובים הרי הוי מת מצוה שמצות עשה שלו דוחה פסח ומילה וכהן גדול ונזיר והחמירו בה יותר משאר מצוות

ובלב שמח שם - כתב לבאר את דברי הרמב"ם שלפעמים משמע שלדעתו קבורת מתים מצות עשה מהתורה ופעמים משמע שדעתו שהיא מצות עשה של דבריהם. וכתב להוכיח דא"ל שחזר בו. וכתב ליישב שהמצווה מהתורה על הקרובים וכשאינן קרובים המצווה על כל אדם מהתורה אך כשיש קרובים על הקרובים מוטלת מצוה מהתורה אך יש מצוה על אחרים לסייע לקרובים בקבורה מדין גמילות חסדים וזה מדבריהם. ובזה יישב דברי הגמ' בב"מ (ל: ע"ש). וכך תירץ גם בקנאת סופרים שם ע"ש. וביאורם נראה לי הנכון בהסבר דברי הרמב"ם

עוד המשיך בלב שמח שם לבאר דברי הרמב"ם והגמ' בסנהדרין והביא דברי הלח"מ (פי"ב אבל ה"א) מה שיישב דלהרמב"ם הסוגיא בסנהדרין קאי אליבא דלישנא בתרא אבל ללישנא קמא דר' יוחנן שם דהמלין מתו עובר בלא תעשה לאו כל כמיניה לומר שלא יקברוהו ובאמת בזה נחלקו שתי הלישנות דמר סבר עובר בלא תעשה ומר סבר שאינו עובר. ויצא לדקדק דבר זה מלשון 'רמז' דקאמר שם. (עיין מה שכתבנו בזה בשם המרי"ץ חיות ועוד) אומנם דחה דברים אלו שלא יתכן שמישהו נחלק על המשנה במה שאמרה ולא הרוגי ב"ד בלבד אמרו אלא כל המלין את מתו עובר בל"ת וא"כ קשה א. מה איכא בין שתי הלישנות וב. אם יש חיוב לקבור מה הדיון בכלל בסוגיא משום כפרה או משום בזיונה ע"ש מה שכתב בזה. וכתב שמהרמב"ם משמע שהחילוק בין הלישנות דל"ק מלין מתו שעובר בל"ת מפיק ליה מרביא דתקברנו וא"כ לקבורת קרקע לית ליה קרא ומדרבנן בעלמא היא דמדאורייתא בדעביד ליה ארון סגי ולל"ב מלין את מתו שעובר בלא תעשה לא צריך קרא דמנתלה גמרינן ליה ורביא דתקברנו לקבורת קרקע. וכתב שלפ"ז בעיין בגמ' משום בזיונה או משום כפרה קאי על קבורה בקרקע ואליבא דלישנא שקבורה בקרקע מדרבנן, כיון שללישנא שקבורת קרקע מהתורה אין מקום לאיבעיא דממ"נ יתחייב

וכתב לדקדק כן מפסקי הרא"ש. ועוד כתב שם לדקדק בדעת רש"י שבזיונה לרש"י הוא באמת לקרובים ומאי דקאמר שלא יתבזה התכוון לומר ובזיונו בזיון לקרובים (כתוס' שם. והסביר שבזיונו של מת אפשר למנוע ע"י ארון אלא הקבורה בקרקע היא מצילה מבזיון הקרובים ועל זה הסתפקה הגמ' ע"ש. וע"ש מה שדחק בדעת רש"י מדוע הוי ביזיון אם מונח בארון

עוד הוסיף שמהגמ' בכתובות מח. שהביא הלח"מ איפשטא בעיין והרי זו אחת מן הבעיות שלא נפשטו במקומם ונפשטו במקום אחר ולכן פסק הרמב"ם (פי"ב אבל) שאם צוה שלא יקבר אין שומעין לו וכו' וכתב שלכן הרמב"ם הביא טעם דהו מצווה ולא הטעם של ביזיון וכפרה ע"ש ועיין בספר מרגניתא טבא שם ובנמוקי מהרא"י (פי"ב אבל ה"א) מה שכתב על הלח"מ ומה שכתב בדעת הרמב"ם ובמצפה איתן (סנהדרין שם) כתב - הלח"מ (פי"א זכיה הכ"ד) הקשה דליפשוט בעיין מהא דכתובות מח. א"ר מתנה האומר אם מת הוא אל תקברוהו מנכסיו אין שומעין לו ואישתמיטתיה דכבר הרגישו בזה התוס' בבכורות נב (שתירצו דהתם בעי שיקברוהו אלא מתכוין להפיל עצמו על הציבור ולהעשיר את בניו. (ועיין ברש"י בכתובות שם (ד"ה אל) ובשיטמ"ק שם) ומיהו בלא"ה לק"מ דהא לאו אורחא למיפשט בעי' ממימרא דאמורא וכמ"ש התוס' לקמן פה

[ועיין בירושלמי כתובות (פי"א ה"א) – רב אמר המת אמר אל תקברוני נקבר בצדקה ר' אימי בעא וכי עלת על דעתך שיהו אחרים מתפרנסים משלו והוא נקבר בצדקה מתניתא פליגא על רב ירשיה יורשין כתובתה חייבין בקבורתה פתר לה בשירשו קרקע וכו' ע"ש.

ועיין בשיירי קורבן שם שתמה על הראשונים מדוע לא הביאו את החילוקים של הירושלמי
בנידון

עיין לח"מ (פי"א זכיה ומתנה הכ"ד) – וקשה א"כ (דהוי מצוה) מאי מבעיא לן בסנהדרין
(מו:): הא כיון שהקבורה מצוה לאו כל כמיניה לומר לא תקברוני וא"כ אמאי לא איפשיטא
בעיין. ואולי סובר הרמב"ם דמ"מ מבעיא לן שהמצוה שצותה תורה הוא משום כפרה או
משום בזיונא והשתא דלא איפשיטא הוי ספק איסורא שהיא מצוה מן התורה ולחומרא
וכדכתב שם הכס"מ בשם הרמב"ן (תורת האדם ריש שער הקבורה)
רדב"ז (יב אבל א) – היה אפשר לומר שהפסוק לא איירי באדם האומר אל תקברוהו וכיון
דהוי ספיקא דאיסורא דאורייתא אזלינן לחומרא וקברין ליה. והגמ' מהדר לפשוט דמשום
בזיונא, ואע"ג דדחינן, לא סמכינן אדיחוי כיון שעיקר קבורה מן התורה
וברדב"ז (ד אבל ח) כתב שמה שאמרה הגמ' מנין למלין את מתו שעובר בלא תעשה וכו'
אין זה לאו של תורה דקרא בהרוגי בי"ד איירי, וזהו שלא מנה אותו (הרמב"ם) בכלל
הלאוין (ודבריו כאן לא כמו שכתב בשו"ת הרדב"ז (ח"א סי' שיא) שבשאר מתים יש לאו
ואין עשה. ועיין גם מה שכתב הרדב"ז (ח"ב סי' תשפ) בזה. וצ"ע בדעת הרדב"ז בדעתו
(בכל זה)

כס"מ שם – הביא את הרמב"ן שספק איסורא הוא ולא קוברים אותו. ומשמע דמשוואה
דברי הרמב"ם לרמב"ן, דכתב שם שכן כתב הרמב"ם בפי"א זכיה הכ"ד
אך הלח"מ שם מקשי שפיר שא"כ היה לרמב"ם לכתוב הטעם של בזיונא שמחמת כן אין
שומעין לו שהולכים לחומרא
ותירץ שהרמב"ם סובר שכל האיבעיא קבורה משום בזיונא או כפרה היא רק לפי הלישנא
דאין קבורה מהתורה דקאמר 'רמז' לקבורה אבל ללישנא קמא דדרשינן אפי' שאר מתים
א"כ ליכא בעיא דכיון שהיא מצווה מהתורה לקבור את מתו לאו כל כמיניה לומר שלא
יקברוהו

ועיין: ערוך לנר (ד"ה דאמר), עמק הלכה (ח"א סי' מח), ארעא דרבנן (סי' תקמו) - , חות
יאיר (סי' קלט) - שדי חמד (מערכה ק כלל לט) -
ובמכתב לחזקיהו (שד"ח ח"י פסחים נ. מא-ד)
יביע אומר (ח"ג חיו"ד סי' כב אות כג) – סובר שדעת הרמב"ם שקבורה מדרבנן ושכך
משמע מדבריו בריש פרק יד מהלכות אבל שכלל לחפור ולקבור בכלל מצווה של דבריהם
אך מכל מקום הביא בשם המהר"י עייאש בספרו עפרא דארעא (אות תקמו) שהרמב"ם
באמת סובר שקבורה דאורייתא אלא שמוטלת על הקרובים ושאר כל אדם מקיים מצווה
מדברי סופרים והביא עניין זה בתור חזי לאצטרופי ע"ש {

הגרי"פ פערלא (על הרס"ג עשה יט) – רצה לומר בתחילה שמזה שהרס"ג והיראים לא
הביאו שקבורה יש בה עשה או לא תעשה והביאו רק גבי תלווי בי"ד משמע שסוברים
שהלאו של בל תלין הוי רק בהרוגי בי"ד וגם לא בכל הרוגי בי"ג אלא רק בנתלין כפשט
המקרא ומהטעם המוזכר בפסוק (וביאר שהרס"ג סובר כמו שביאר הלח"מ בדעת
הרמב"ם שנחלקו הל"ק והל"ב בסנהדרין מו: האם קבורה דאורייתא או דרבנן. ומזה
שהגמ' שהסתפקה האם קבורה משום בזיונא או כפרה קאי אליבא דלישנא בתרא וכיון
דשקיל ותרי בה משמע ודאי דקיימא לן הכי) ועיין שם מה שכתב עוד בדעת היראים (סי'
רנב וסי' נ) אומנם במסקנתו כתב שאפשר שלרס"ג יש מצות עשה של ואהבת לרעך
כמוך בשאר המתים ואפשר שאף יש בהם עשה של קבור תקברנו וגם לאו דל תלין ולא
מנאן אחר שכבר נכללו במצוות ואהבת וסמך על זה

רמב"ם (פ"ד אבל ה"ח) - היה ערב שבת או ערב יום טוב או שהיו גשמים מזלפין על המטה מותר שלא מיהר אלא לכבוד אביו ואמו וכל המלין את מתו עובר בלא תעשה אא"כ הלינו לכבודו ולהשלים צרכיו.

סמ"ג (לאוין קצז) ספר החינוך (מצוה תקלו) הרמב"ן (בהשגות לספר המצוות בשורש א , ובפירושו על התורה דברים (כא,) התשב"ץ (בזוהר הרקיע סי' כה) מאירי (מו:)

חות יאיר (סי' קלט)

כתב סופר (יו"ד סי' רסט ד"ה ויש להוסיף) -

בית יצחק (חו"מ דרוש יד אות טו) -

עוד כתב שם בחזו"ע (עמ' שעז) - בשו"ת חות יאיר (סי' קלט) הקשה בהא דקי"ל אם הלינו לכבודו מותר ואם איתא דלא תלין הוי מדאורייתא הא לא קי"ל כר"ש דדריש טעמא דקרא וא"כ מנ"ל להתיר להלינו לכבודו. ולכן כתב ולולא דמסתפינא אמינא דהכא אינו עובר ממש בלא תלין אא"כ בתלוי ע"פ בי"ד וכו' ע"ש. ובשו"ת חבצלת השרון (חיו"ד סי' צה) כתב לתרץ דשאני הכא שמפורש הטעם בפסוק כי קללת א' תלוי, ופירש בספורנו שם וז"ל שבהיות שהבזיון הנעשה לאדם אחר מותו הוא בזיון לנפשו השכלית והרוחנית שהיא חלק אלוה ממעל לכן אמר כי קללת אלהים תלוי, אולם כשמלינו לכבודו אין כאן בזיון ומותר. והכי אמרינן (בב"מ קטו.) דהיכא דקרא מפרש טעמא, אפי' למד"א לא דרשינן טעמא דקרא בכה"ג דרשינן ע"ש

וגדולה מזו כתב החיד"א בספרו יעיר אזן (מערכה ט או טו) בשם רבינו בצלאל אשכנזי בכלליו כת"י, דדוקא אם פשט המקרא מוכיח היפך הטעם לא דרשינן כגון לא תחבול בגד אלמנה דמשמע בין עניה בין עשירה וכו', אבל אם פשט המקרא משמע כן כגון לא תחסום דלא אזהר רחמנא אלא לטובת הבהמה, משא"כ אם היתה אוכלת ומתרזת, ומשום הכי בעי לה בגמ'. תוס' הרא"ש פרק הפועלים עכת"ד.

וה"נ י"ל גבי איסור לא תלין.

ובשו"ת הרמ"ץ (חאו"ח סוף סי' יד) העיר על דברי החות יאיר הנ"ל, דמ"ש בפשיטות דקי"ל כר"ש דלא דרשינן טעמא דקרא, כבר כתבתי שיש בזה מבוכה בדעת הרמב"ם, כמ"ש הלחם משנה (פ"ג מלוה ה"א) ובספר מטה אהרן ערך טעמא דקרא (דף קמו. והלאה) ע"ש

עיין לחם משנה (פ"ג מלוה ולוה ה"א) וברמב"ם (פי"ב איסורי ביאה ה"א) ובב"י (אעה"ז סי' טו) ובמחנה אפרים (הג' לרמב"ם נדרים פי"ב הי"ד) ובתוס' רא"ש (ב"מ צ. ד"ה מהו)

ממתי עובר בבל תלין

הרש"ש (סנהדרין מו:) - כתב שמצד הלנה של בל תלין עובר רק בעמוד השחר כבקדשים ושכיר אבל מצד העשה עובר בשקיעת החמה דכתיב ביום ההוא

והרדב"ז (ח"א סי' שיא) כתב שלא ועשה יש רק גבי הרוגי בי"ד אבל בשאר מתים איכא לאו וליתא עשה שהרי לא שייך בו עשה שעשה הוא בו ביום ובל תלין עד השחר ואם מת סמוך לשקיעת החמה לא שייך בו עשה ע"כ צ"ל שבשאר מתים לאו איכא עשה ליכא ולכן הזכירו הפוסקים רק הלאו ולא הזכירו העשה

אך בגינת ורדים (יו"ד כלל ה סי' ג) כתב לחלוק על הרדב"ז וכתב שמשמע מהספרי שהלאו והעשה באותו הזמן בשקיעה (אך לענ"ד נראה שאפשר לומר שבספרי שם משמע שבשאר מתים איכא רק לאו אך בהרוגי בי"ד יש גם לאו ועשה ואולי שם הלאו שווה לעשה אבל בשאר מתים אה"נ יהיה עם עלות השחר וכהרדב"ז. ואליבא דאמת אולי כך גם משמע ברמב"ם (פט"ו סנהדרין ה"ח) שמצות עשה בהרוגי בי"ד אבל במלין מתו כתב שעובר רק בעשה. אומנם הגינת ורדים עמד על זה שם וכתב שבספר המצוות כתב הרמב"ם דהוי מעשה ולכן כתב לדחוק בדברי הרמב"ם בהל" סנהדרין ומסיק שבכולהו מתים אית בהו עשה ולא תעשה וכתב שאשתמיטתיה לרדב"ז הברייתא בספרי ואילו היה רואה אותה היה מסכים לדבריו. (אמנם לענ"ד נראה כמו שכתבתי שבספרי משמע שהלאו והעשה רק בהרוגי בי"ד אבל בשאר מתים איכא רק לאו) וחילק הגינת ורדים בין לינה של שכיר וקדשים ללינה של הלנת המת

שולחן ערוך הרב (קונטרס אחרון או"ח סי' תצה הערה ג) ובאבני נזר (או"ח סי' תו)

בחזון עובדיה (ח"א אבלות דיני קבורה ב) - הביא מחלוקת האחרונים האם עובר על בל תלין בשקיעת החמה (גינת ורדים וסייעתו) או בעלות השחר (רדב"ז וסייעתו)

והביא להוכיח מהיראים (סי' קנב) שעובר על בל תלין רק בבוקר והביא דעת הרדב"ז שדווקא בהרוגי בי"ד איכא לאו ועשה משא"כ במלין את מתו שאין שם אלא לאו בלבד אך המנחת חינוך (קומץ מנחה מצוה תקלז) כתב שמדברי החינוך מבואר שעל כל המתים עוברים בעשב דקבור תקברנו, ושהחינוך מגדולי הראשונים ובודאי יש להחמיר לקוברו קודם שקיעת החמה כי מי יחלוק על פוסק מגדולי הראשונים אך החזו"ע כתב דאשתמיטתיה דברי היראים שס"ל כרדב"ז. והביא בשם האחרונים חשק שלמה (סנהדרין מז.) ועוד להוכיח מדברי הרמב"ם (פט"ו סנהדרין ה"ח) שבשאר מתים יש רק לאו של בל תלין אבל ליכא עשה דקבור תקברנו וממילא הבל תלין כסתם בל תלין שהוא עד הבוקר וכדעת הרדב"ז

אך מהרמב"ם בספר המצות (רלא) לכאורה מבואר מדבריו שיש עשה גם בשאר מתים עכ"פ כתב החזו"ע שיש לקיים פסק דינו של הרדב"ז ע"פ מה שכתב האבני נזר (חאו"ח סי' תו) שאינו עובר בעשה עד שיעבור על הלאו

ומה שמשמע מהיד רמ"ה (סנהדרין מו:) שהבל תלין הוא מיד בשקיעת החמה זה רק על הרוגי בי"ד

ולכן המנהג שנהגו להקל כדברי הרדב"ז יש להם על מה שיסמוכו

וכתב לצרף עוד סניף להקל שהרי דעת החוות יאיר שזה לא תעשה מדבריהם ולא מהתורה שאין הכוונה שעובר ממש בלא תעשה אלא שעובר עבירה שהיא משום לתא דלא תעשה ואף שכתב אי לא דמסתפינא הוה אמינא. אם היה רואה דברי הרבנו חננאל בסנהדרין שכתב דמצוה זו מדרבנן היא, לא הוה מסתפי לומר כן. וכ"כ המהר"ץ חיות בדרכי הוראה (ס"ו ג) שהעיקר כחות יאיר דמה שכתב שהמלין מתו עובר בלא תעשה אינו אלא אסמכתא בעלמא והוא רק מדבריהם

(אומנם הכלי חמדה (פרשת חיי שרה דף כו) כתבו שכוונת רבינו חננאל זה על הקבורה בקרקע, ומן התורה מקיים מצות קבורה בארון) וכ"כ בתורה תמימה (פרשת כי תצא אות קס) שלא תעשה זה הוי אסמכתא בעלמא מדרבנן (ומ"ש להוכיח כן מהרמב"ם כבר ביארנו שדעתנו בדברי הרמב"ם כדעת הלב שמח ואין להוכיח ממנו אלא להפך)

ולכן מסיק החזו"ע שאם כל זה מדרבנן נקטינן לקולא כבכל ספיקא דרבנן וכרדב"ז היראים המחזיק ברכה וסייעתם שהבל תלין עד עמוד השחר

ע"ש מה שהביא משו"ת עמודי אש (סי' יט אות ה דף פט) ומשו"ת אבני נזר (חאו"ח סי' תו סק"א)

האומר שלא יקברו אותו האם שומעים לו

טור יו"ד סי' שמח - האומר אל תקברוהו מנכסיו וכו' ואפי' מת שאין לו יורשין ואומר אל תקברוהו אין שומעין לו דבזיונא דכולהו חיי הוא ולא משום משפחתו לחוד (ובלשון הרמב"ן המובא בב"י ואפי' במת דעלמא דלית ליה יורשים וקאמר אל תקברוהו אין שומעין לו דבזיונא דכולהו חיי קא אמרינן ולא משום בני משפחה בלחוד)

ובב"י הביא את הרמב"ן (תורת האדם עמ' קיח) שקבורה משום בזיונא או משום כפרה לא איפשטא ולכן אם אמר לא תקברוהו קוברין אותו דספק איסורא הוא והוסיף הב"י "וכ"כ הרמב"ם (פי"א זכיה ומתנה הכ"ד) שאסור להניח אדם בלא קבורה. אומנם עיין בכתב סופר (יו"ד סי' קפ) שכתב להוכיח שלרמב"ם הוא מדין ודאי ולא מדין ספק וצריכים לקברו מממונם גם אם לא הניח להם ממון ועיין בשבט יהודה)

ועיין ביעב"ץ

שו"ע (יו"ד סי' שמח סעיף ב) - האומר אל תקברוהו מנכסיו אין שומעין לו אלא מוציאין מיורשיו כל צרכי קבורתו בעל כרחם וכן כל מה שרגילין לעשות לבני משפחתו ואפילו האבן שנותנין על הקבר והוא שירשו ממון מאביהם

[*] והוא שירשו ממון מאביהן - שו"ת הרא"ש כלל יג סי' יח, יט בית הלל בשם מהר"ם מינץ. חוות יאיר סי' קלט בסופו. בית מאיר אבה"ע סי' פט. שו"ת חת"ס יו"ד סי' קפ חו"מ סי' רנג ועיין גם ברעק"א חו"מ סי' רנג סעיף לא]

שו"ע (יו"ד סי' שמח סעיף ג) - אפילו מי שאין לו ממון שצוה ואמר אל תקברוהו אין שומעין לו

קבורה בארון

הערוך (ערך ארגז) - איבעי ליה למימר וכו' אבל קבורה בקרקע לא חזינן ורב האי גאון היה שונה ארגז ופי' רב חמא סבר כי לא למצוה נאמר דבר זה שלא לעשות ההרוג ארגז עראי ולא קבעו פי' ארגז כמו כסוי שמכסין אותו אבל עפר אין במקרא זה

רמב"ן בתורת האדם (דף לז) - ודע שהעושה ארון למת ומניחו בבית הקברות אין זו קבורה ובכלל מלין את המת הוא ועובר עליו. ואם עשה ארון וקברו בקרקע אינו עובר עליו, ואע"פ כן יפה הוא לקוברו בקרקע שקבורת ארץ ממש מצוה היא ואפילו בחוץ

לארץ. ומה שנהגו חכמי ישראל (מו"ק כה.) בארונות, לאחר עיכול הבשר הוא, או שהיו נוקבים את הארון לארץ²⁹

טור (יו"ד סי' שסב) - אמר רבי יוחנן מניין לקבורה מן התורה פירוש שצריך לקבור בקרקע ולא יתנונו בארון ויניחנו כן תלמוד לומר כי קבור תקברנו לפיכך הנותן מתו בארון ולא קברו בקרקע עובר משום שמלין המת אלא צריך לקבורו בקרקע ואם עשה לו ארון וקברו בקרקע אינו עובר עליו. ומכל מקום יפה לקבורו בארץ דקבורת ארץ ממש מצוה אפילו בחוצה לארץ. ובכל מקום ומקום לפי מנהגו יש קוברין בכוכין ויש בחפירות יש בארון ויש בלא ארון

ולדברי הכל נותנין המת על גביו ופניו למעלה והכי איתא בירושלמי (כלאים פ"ט ה"ג) היבוי על גבי לא עומד ולא יושב ולא מונח ראשי בין ברכי אלא כאדם שהוא ישן

שאלה לרב נטרונאי³⁰ איזו דרך ישר לקבורה אם להטילו בכוך ולהניח לוח למעלה מן הכוך שלא יגע בפניו עפר וטיט או כשם שאנו עושין שנותנין עפר על כולו והשיב להטיל עפר על פניו יש בזיון בדבר ולא נכון לעשות כן³¹ ולא כל הארצות שוות יש מקום שיש ברד עיין בגירסאות השונות) גדול כמו בארץ ישראל מכניסים אותו לכוך ואין נותנין עליו עפר כל עיקר שסומכין שיש שם ברד ויבש המת ואינו מתליע אבל בבבל שאין שם ברד קוברין אותו בארון ונותנין עפר על פניו ועל עיניו ואם יש גשמים מביאין עפר יבש ונותנין עפר על פניו ומכסין בבגדיו ונותנין עפר על בגדיו שהוא על כולו וכיון שנותנין בגובה טפח נותנין לוח שהוא כסוי של ארון על העפר וחוזרין ונותנין עפר הרבה עד שנעשה גל

²⁹ עיין גם בטור (יו"ד סי' שסג) מה שהביא מהרמב"ן התורת האדם אם היו נוהגין לקבור במהמורות בלא ארון עד שיתעכל הבשר ואח"כ נותנין העצמות בארון מותר (ועיין בפרישה שם סק"ח) עיין בהרי"ץ גיאת (אבל עמ' רכ)

³¹ תשובות רב נטרונאי גאון - ברודי (אופק) יורה דעה סימן רפו

* ועל עסקי קבורה, (אין זה) [איזו] דרך ישרה למת, שאלו ראשונינו למר רב נטרונאי - אם להטיל [ל] בכוך ולהניח לוח למעלה מן הכוך, שלא יגע בפניו עפר וטיט, או כשם שעושין שנותנין עפר על כולו. והשיב: המת {ה}עני מה חושש ומה איכפת ליה, אלא אף על פי כן להטיל טיט בפניו יש בזיון בדבר, ואין ראוי לעשות כן. ולא כל הארצות שוות: מקום ברד גדול כמות ארץ ישראל, מכניסין אותו לכוך ואין נותנין עליו עפר כל עין קר, שסומכין שיש ברד שם ומתיבש המת ואינו מתליע. אבל בבבל שאין ברד, שקוברין אותו בארון ונותנים עפר על פניו ועל עיניו - ואם יש גשמים מביאין עפר יבש ונותנין על פניו - ומכסין את פניו בבגדו ונותנין עפר על בגדיו שהוא על כולו, וכיון שנותנין בגובה טפח, נותנין לוח שהוא כסוי שעל ארון על העפר, וחוזרין ונותנים עפר הרבה עד שנעשה גל כגובה אמה או יותר מכן. וזה שנותנין עליו עפר טוב הוא, שרפואתו עפר הוא, שנאמר (בר' ג, יט) כי עפר אתה ואל עפר תשוב. עד כאן לשון התשובה

ומכאן משמע שרק טיט על פניו הוא ביזיון אבל עפר שפיר דמי ובכך מתיישבת לכאורה הסתירה מראש התשובה לסופה (לפי גירסת הטור בדבריו שכתב שלשים עפר על פניו הוא ביזיון) (דראית' לפרישה (סק"ו) דנתקשה בזה וכתב להסביר בפירוש הראשון דהכוונה היכא דאפשר בלא זה כגון בא"י אז הוא ביזיון, אך כתב על פירוש זה שהוא דוחק קצת. ובפירוש השני כתב שקצת עפר על פניו אין זה גנאי כיון דלטובת המת עושין כן ואינו גנאי כי אם במצבר עליו עפר הרבה בלי הפסק בגדיו או הפסק של נסר גדול. אך לפי דברינו מיושב שדווקא בטיט הוא ביזיון לרב נטרונאי ולכן כתב שבימות הגשמים שיש בוץ זהו גנאי לכן יביא עפר יבש (ודלא כב"ח שביאר שבימות הגשמים כתב להביא עפר יבש, שעפר הרטוב מוסיף רימה, אלא דהוי כטיט והוי ביזיון))

ואם כן הדברים אין זו סייעתא למה שכתב הלבוש שעפר עליו הוא ביזיון אלא בדיוק להפך ועיין לקמן.

ועיין במה שהביא הטור (יו"ד סי' שסד) בשם ה"ר ישעיה (פסקי הרי"ד סנהדרין מז) וברמ"א שם. ובשו"ת הרעק"א (סי' מה) ובחז"א (יו"ד סי' רט סק"א מה שכתב על זה מתשובת רב נטרונאי הנ"ל

ומה שהובא בפסקי הרי"ד (סנהדרין מז:) והובאו דבריו בטור סי' שסד לא איירי בעפר שמכסין על המת אלא בעפר שסוגרים איתו את הכוך אחרי שהכניסו לתוכו המת אומנם במה שהובא בהגהות אשר"י (מו"ק פ"ג אות פ) "ויש מפרשים דקבורת שרנו שחופרין בקרקע ומשליכין העפר לחוץ ומכניסין שם את הקבר ושוב משליכין העפר לגבי הקבר אותו היה אסור שהרי היתה בו תפיסת ידי אדם" מוכח שקברו אומנם באדמה אבל היה זה בתוך ארון וזהו מה שכתב "ומכניסין שם את הקבר"

גבוה כמו אמה או יותר ומה שנותנין עפר שרפואתו עפר היא שכן כתיב בראשית ג, יט כי עפר אתה וגו'

ירושלמי (כלאים פ"ט ה"ג) בצואתו של רבי אמר אל תרבו עלי מאד תכריכין ותהי ארונו נקובה לארץ

פירוש שיטלו דף הארון התחתון וישכיבוהו על הארץ שקבורת קרקע מצוה ולא תימא משום חביבותא דארץ ישראל אלא אפילו בחוצה לארץ דכתיב כי עפר אתה וגו'. (מהרמב"ן בתורת האדם עמ' קיז)

בראשונה היו קוברין במהמורות נתעכל הבשר מלקטין העצמות וקוברין אותו בארונות אותו היום היה מתאבל למחר היה שמח לומר שינוחו עצמות אביו מן הדין (מהירושלמי מו"ק פ"א ה"ה)

שו"ע (יו"ד סי' שסב סעיף א) - הנותן מתו בארון ולא קברו בקרקע עובר משום מלין את המת ואם נתנו בארון וקברו בקרקע אינו עובר עליו ומכל מקום יפה לקברו בקרקע ממש אפילו בחוץ לארץ³²

לבוש (שם) – מצוה בקרקע ולא בארון ואם נתנו בארון וקברו בקרקע אין עובר עליו אבל מ"מ יפה לקברו בקרקע ממש אפי' בחו"ל דסתם קבור בארץ ממש משמע ועוד דנח לו למת יותר לשכב על העפר ממש דכתיב אל עפר תשוב. ומכאן תימה גדולה בעיני מה שאנו נוהגין לעשות לכהנים ארונות שלימים דהיינו שעושין מלמטה דף ושוכב על הדף ואומרים טעם משום חשיבות דכהונה הוא, והרי טוב היה לו לשכב על העפר וכי משום חשיבותו עושין לו מה שאין לו נחת רוח בקברו³³, ועוד הרי רבינו הקדוש נשיא היה וצוה כן שתהא ארונו נקובה מלמטה שפירושו שיטלו דף התחתון מן הארץ וישכיבוהו על העפר. וצ"ע. ונוהגין לכסות הארון בדף ושלא להטיל שום עפר על גופו מפני שהוא בזיון לו

ש"ך (יו"ד סי' שסב סק"א) - על מה שכתב השו"ע "ומ"מ יפה לקברו בקרקע ממש" כלומר אע"פ שהארון קבור בקרקע מכל מקום לא יהא הארון סתום מכל צד אלא יקבר המת בקרקע ממש ובעטרת זקנים ופרישה תמהו על מה שנוהגין עכשיו לעשות לכהנים ארונות שלמים (דהיינו שעושים מלמטה דף ושוכב על הדף ואומרים טעם משום חשיבות כהנים

ולפי מה שכתב בפרישה דבזמנינו שנותנים חרסית על פיו ועיניו הוי במקום עפר דבזמנא ניחא

עוד יש לומר דאי אפשר לארונות שעושין עכשיו שלא יהיו נקובים בצדדים ובנקב סגי כדאיתא בטור ופוסקים הוא) דהרי אדרבה טוב הוא לשכב על העפר

ובבאר היטב שם הוסיף על הש"ך שעוד יש לומר לפי מנהגינו שמניחין כיס עפר תחת ראשו הוי כקבור בעפר אע"פ שהכיס מפסיק כיון שהוא מפשתן דק גנהוג אין זה הפסק ולאותן שנותנין מעפר ארץ ישראל על פניו של מת ניחא טפי

³² מה שהביא בחידושי הרעק"א (יו"ד שסב ס"א) בשם ספר חסידים (סי' תקל"ג) שאין מניחים לעכו"ם לראות המת בקבר. אין זה לעיכובא עיין ביצה ו.

³³ וכן תמה בדרישה וגם הוסיף שם שגם בכור הרוג ויולדת היו עושין ארון שלם ככהנים ועיין בשו"ת מהרי"ל (סי' סה) הובר ברמ"א (שסד, ד)

ועוד כתב הש"ך (שם סק"ב) בשם הלבוש שנוהגין לכסות הארון בדף ושלא להטיל שום עפר על גופו מפני שבזיון הוא לו

שבט יהודה (שם) – תמה על תרוצי הש"ך עם החרסית מנחת פתים (שם) – עיין בחכמת אדם שכתב דגם לבכורים המנהג שעושין ארונות שלימים, אך המנחת פתים כתב להוכיח מהגמ' בבכורות (יב:) משמע שאין חילוק בין קבורת בכור לפשוט ועיין בספר הכנה קרבה (שם) ובתורת חיים ובחכמת אדם (הל' אבילות כלל קנח ס"א) ערוה"ש (יו"ד שסב) – שלא להניח המת בגלוי זה דבר שהשכל מחייב וכל המין האנושי מודה בזה אלא שלפי השכל היה די לסוּגרו בארון ולהניחו באיזה מרתף אל ע"כ ריבוי הגמ' מהפסוק בא ללמד קבורת קרקע ממש ואם נתן הארון בקרקע אינו עובר בבל תלין אבל עיקר מצות הקבורה שגוף האדם יהיה מושכב על הקרקע ממש כדכתיב וישוב העפר על הארץ כשהיה וזהו עיקר תיקון האדם וכפירוש הרמב"ן והטור גבי הא דאמרינן ארבי בירושלמי

ויוסף ששמו בארון כיון שציוה שלא יקברוהו במצרים (ועוד יש טעמים לחכמי האמת בארונו של יוסף) ומה שמצינו בזמן חכמי הש"ס שהניחום בארון מכיון שהקבורה היתה במקום אחר וכך גם גבי רבי, אבל במקום הקבורה נקבו את הארון ולכן אצלינו המנהג הפשוט להשכיב את הגוף על העפר ממש וליתן עליו קרשים ועפר ועל אף שאמר רב נטורנאי גאון שלתת עפר על פניו הוי ביזיון ולא נכון לעשות כן. מיהו מעט עפר שנותנין כיון שלטובתו עושין אין זה גנאי דדווקא הרבה עפר יש גנאי (פרישה אות ו) ועתה נהגו ליתן מעט מעפר ארץ ישראל (עיין ש"ך ופרישה ממה שנהגו לעשות לכהן ארון שלם ותמהו על זה. ואנחנו לא שמענו המנהג הזה) ועיין ביש"א ברכה ובשו"ת אפרקסטא דעניא (ח"א קצה) מה שכתבו בזה עיין בפרישה (שסב סק"י) על ביאור הירושלמי (מו"ק פ"א ה"ה) "בראשונה היו קוברין במהמורות" ועיין בגשר החיים (ח"ב פי"ב)

ועיין מנהגי מהרי"ל (שמחות אות כב)

ועיין מה שהבאנו לקמן (בדין קבורה במאונך) מהגמ' במו"ק כה.

שו"ת תשובות והנהגות (ח"ג סי' שע) – הגדר הוא שצריך לקבור באופן הכי מעולה ומדינא גם קבורה בארון בלי להניחו בתוך הקרקע יש בה קיום מצוות קבורה במקום שאי אפשר לקברו בקרקע וכבר אינו עובר עליו בבל תלין (אך לא מקרר שאינו מקום גניזה כארון ואינו מועיל מדין תורה) וע"ש שו"ת תשובות והנהגות (ח"ד סי' רעד פ"ד ס"ו)

לעיין שם

השבות יעקב (שו"ת ח"ב סי' כו) - פסק שבמקום אונס שאי אפשר לקבור בקרקע יניחו המת בתוך ארון שכשמימו תוך הארון הוי כמקצת קבורה, וראיה מסוגייתנו ש'קבור' הפירוש דלעביד לו ארון

וכעין זה איתא בשו"ע (יו"ד סי' שעה סעיף ד) - אם נתנו המת בארון ונתנוהו בבית אחר לפי שהיתה העיר במצור -- מונים לו מיד שבעה ושלישים אע"פ שדעתם לקברו בבית הקברות אחר המצור. וסתימת ארון הוי כקבורה וחל עליהם אבלות מיד.

הרי כתב דבמקום אונס סתימת הארון הוי כקבורה ממש והנה הראב"ן בפסקי סנהדרין כתב רמז לקבורה בארון מכי קבור תקברנו שתי קברות, אחד קבורת ארון ואחד קבורת ארון בארץ. הרי שישנו קיום קבורה בארון אף מבלי להשימו בקרקע, ורק דמרבין מתקברנו שחייב לקברו בקרקע, ובמקום שהוי אונס על

הקבורה בקרקע צריך עכ"פ לקיים הדין קבורה בארון.
ועיין ברמב"ן (בראשית כג, ח) ובכלי חמדה שם

אך החוות יאיר (שו"ת סי' קלט) - פירש שבאמת קבורת ארון אין זה אפילו מקצת קבורה,
ומה שאמרה הגמרא על 'קבור' דליעביד ליה ארון, אין הכוונה שבאמת כך הוא במשמע,
אלא זהו רק תשובה על שלא השיב רב חמא כך מפני ששבור מלכא ידחהו, אבל באמת
אינו כן אלא קבור היינו קבורה בקרקע

רמב"ם (פ"ד אבל א, ד) - מנהג ישראל במתים ובקבורה כך הוא וכו' וחופרין בעפר
מערות ועושין כוך בצד המערה וקוברין אותו בו ופניו למעלה, ומחזירין העפר והאבנים
למעלה. ויש להן לקבור בארון של עץ וכו'

כס"מ שם - במו"ק (כה). משמע שהיו קוברין בארונות. ובירושלמי פירקא בתרא דכלאים
(רה"ד) שצוה רבי תהא ארוני נקובה לארץ

רדב"ז שם - בב"ב (ק:): וממה שצוה רבי בירושלמי למדנו שמצוה מן המובחר בעפר
ממש

ראב"ן (סי' תעט) – רמז לקבורה בארץ מכי קבר תקברנו שתי קברות אחד קבורת ארון
ואחד קבורת ארון בארץ ובבראשית רבה (פי"ט סוף אות ח) - בתוך עץ הגן אמר ריש
לקיש רמז לתולדותיו שיהיו ניתנין בארונות של עץ. וקבורה משום ביזיונא הוא ואם אמר
לא תקברנה לאו כל כמיניה
דבר יהושע (ח"א סוס" י לב) –

האם משמע מהרמב"ם דעיקר קבורה בלא ארון - שדי חמד ח"א מערך ראש השנה סי' א
ד"ה חזר (ל-ד) ר"ן סנהדרין מו: ד"ה רמז רמב"ן ריש פרשת חיי שרה פסוק ח ובכלי
חמדה שם בתי כהונה חלק בית דין ח"א סי' כג ד"ה ומ"מ אגרות משה יו"ד ח"ג סי'
קמג ואו"ח ח"ד סי' לט ד"ה ואף

ב"ב יז. -

תוס' שם (ד"ה שבעה) -

הגהות הרב אלעזר משה הורוויץ שם ומהרש"א שם וביעב"ץ שם
ובמלבי"ם (בראשית נ, ב)

צל"ח ברכות (יח): גבי מחצלת של קנים
יערות דבש (ח"ב דרוש יא ע"פ חז"ל)

ועל כל זאת יש להוסיף מה שנכתב בפירוש בפרישה (סק"ג) שמה שאמר הרמב"ן
להניחו בקרקע בלא ארון היינו כדרכי להניחו על גבי הארץ בלי לוח מתחתיו (אבל לא
שלא יהיה ארון מעליו ויזרקו העפר על המת ממש) ולפי זה גם מה שכתב הטור "ויש בלא
ארון" יתפרש גם באותה הדרך דהיינו בלי לוח מתחתיו אבל לא בלא ארון כלל מעליו.
דלא טובים אנחנו מרבי עצמו שלפי פירוש הרמב"ן בירושלמי נקבר עם ארון ללא
התחתית של הארון. וכו משמע בב"ח (שם) שכתב בביאור דברי הטור "ורצונו לומר דיפה
יותר לקוברו בארץ בלא ארון -למטה- כדי שיהא גופו של מת נוגע בארץ שזהו מצוה"
ע"ש

גם יש להוסיף בבמה שביאר הב"ח בביאור דברי רב נטרונאי גאון שכל זה בבל שיש לחות היו עושין כן לתת עפר על פניו בעל כרחם אבל בארץ ישראל יותר נכון שלא להטיל עפר על פניו שזהו בזיון המת

ניוול המת

ב"ב (קנו) אמר להם ר"ע אין אתם רשאים לנוולו

ספרי (כי תצא) – "על העץ מה עץ שהוא ניוול לו אף כל שהוא ניוול לו"

בעמק הלכה (שהובא לעיל) שכתב - שאיסור תורה יש, ודן שם האם גם יתחייב במלקות. עוד דן שם כיון שנלמד איסור ניוול מבל תלין האם גם כאן שייך הלינו לכבודו מותר או שניוול בידיים שאני וכתב להוכי מהגמ' בחולין (יא) דכתבה וכי תימא דבדקין ליה והא קא מנוול, מוכח דעף אף שיש כבוד המת להינקם מרצחו לא הותר ניוול וצ"ל שניוול בידיים שאני ונאסר רף לכבודו של מת, וכתב לדחות שאפשר לומר שזאת בדיוק דחית הגמ' שם וכי תימא משום איבוד נשמה דהאי נינווליה ע"ש. אומנם זה יהיה לפירוש נודע ביהודה (תניינא רי בפירוש השני) ד'נשמה דהאי' קאי על הנרצח אבל לרש"י (שם ד"ה וכי תימא) דאיבוד נשמה קאי על רוצח שפיר יש להוכיח דניוול גמור אסור אף שהוא לצורך המת

עוד כתב להוכי ממה שכתב הב"י (יו"ד שסג) גבי הדין של פינוי עצמות שהותר רק להיקבר בקבר אבותיו אבל לכבוד אחר לא וכתב להוכיח מכאן שניוול ממש בגופו אסור אף לכבודו אומנם כתב לדחות דשאני פינוי עצמות שיש בזה גם משום חרדת הדין וכדכתב בכלבו.

והביא הרשב"א גבי הנחת סיד והרדב"ז שכתב שלמד כן מחניטה, וכתב שאין לומר כאן דאין למדים מקודם מתן תורה (עיין ירושלמי מו"ק פ"ג ה"ח) שלהביא היתר כן למדין ע"ש שכתב להוכיח כן

אלא שכתב לתמוה על הרדב"ז מנא ליה דחניטת יעקב ויוסף הייתה חניטה בניוול אולי הייתה בחניטה שלא בניוול

עיין בחת"ס (יו"ד סי' שלו) מה שהביא בשם לקט הקמח וכתב לאסור חניטה שמעכב כפרתו והוי כאלו לא קברו כלל וכתב שם דאף אם ציוה לחנטו אין שומעין לו ולא הוי כאומר לא בעינן כפרה והוי כמו שפסק הרמב"ם גבי המצוה שלא לקברו דאין שומעים לו

שו"ת הרשב"א (ח"א סי' שסט וסי' תתטז) – שאלת ראובן צוה בשעת פטירתו שישא אותו לקבור אותו אל מקום קברות אבותיו וביום שמת נאנסו ולא יכלו לישא אותו מיד והכניסוהו לשעה בקבר מקום פטירתו, ועכשיו רצו בניו להוליכו אצל קברות אבותיו, ומפני שאי אפשר לישא אותו מחמת הפסד הבשר וריחו נודף עד שיתעכל הבשר, אם מותר ליתן על כל גופו סיד למהר העכול³⁴ אי איכא בזיון בכך או לא, אי נמי משום צער וענין שאמרו (ברכות יח:) קשה רמה למת כמחט בבשר חי. ואי נמי אם מותר לטלטלו ממקומו לישא אותו אצל אבותיו כמו שצוה או לא תשובה כל כי האי שעושין לעכל בשרו מהרה כדי לישא אותו למקום שצוה מותר שאין

³⁴ עיין במהרש"ל על הטור סי' שסב מה שביאר בפירוש הירושלמי "בראשונה היו קוברין במהמורות" ועיין בפרישה סק"י ובמה שכתבנו בהערה 5

כאן משום בזיון ואין כאן משום צער שאין בשר המת מרגיש באזמל כל שכן בסיד והחנוטין קורעין אותן ומוציאין מיהן ואין כאן לא משום צער ולא משום בזיון ולפנותו ממקומו כדי לקברו במקום שצוה ומקום קברות אבותיו מותר. שלא אמרו (ירושלמי מו"ק פ"ב ה"ד (ט,ב)) שאין מפנין מקבר לקבר ואפילו מבזוי למכובד אלא שלא לצורך לכבוד בעלמא ואף על פי שמפנין אותו מקבר בזוי לקברו במכובד, אבל כענין זה לקברו אצל אבותיו מותר שערב לו לאדם להיות נקבר אצל אבותיו וכתוב (אסתר ט, כו, כט) קברו אותי אל אבותי. ובירושלמי (שם) אין מפנין את המת ואת העצמות לא מקבר מכובד לקבר מכובד ולא מקבר בזוי למכובד ואין צריך לומר מן המכובד לבזוי ובתוך שלו אפילו מן המכובד לבזוי ערב לאדם בשעה שהוא נינוח אצל אבותיו. וכן בשנתנו מתחלה דעתם לפנותו. ומעשה היה בעירנו באחד שנקבר תוך השכונה ביום הידוע לנוצרים שלא יכלו לקבור אותו ליומו בבית הקברות ואחר כך פנוהו משם לבית הקברות. וכל שכן בנדון שלפנינו שצוה לפני מותו ושנקבר על דעת לפנותו שהוא מותר ומצוה על בניו לקיים דבריו

שו"ת הרדב"ז (ח"א סי' תפד) – שאלת ממני במה שכתב הרשב"א (ח"א שסט) וכו' ואין כאן משום צער שאין בשר המת מרגיש באיזמל וכו' וקשיא לך דאיפכא אמרינן בשבת פרק קמא (יג:) דגרסינן התם וכו' משמע בהדיא שהמת מרגיש באיזמל ואיכא צערא תשובה הרב ז"ל קשיא ליה דאם איתא דאיכא צער המת היאך חנטו את יעקב אבינו עליו השלום ואת יוסף הצדיק אלא ודאי מדנהגו היתר בדבר משמע דלית להו צער וכל שכן בזמן שעושין כן לכבוד המת ולתועלתו כענין החנוטים וכהך עובדה דשאלו קמיה וסבירא ליה כפי הקא סלקא דעתך דאין בשר המת מרגיש באיזמל ושאיני רמה דקשה למת יותר מאיזמל

והוי מצי לתרוצי הכי אלא משום דברייתא אתיא שפיר טפי בהא וכו' אבל לעולם אימא לך שאין המת ממש מרגיש באיזמל. ואם תאמר כיון דמתים לאו בני הרגשה נינהו אפילו רימה נמי אינם מרגישים והיכי קאמר רבי יצחק קשה רימה למת כמחט בבשר החי. יש לומר דרימה כיון דהוי מיניה וביה כדי להעניש אותו על מעשיו מרגיש בו אבל שאר דברים אינו מרגיש. וזו מפליאות השגחתו יתברך כללא דמלתא כל דבר שעושין למת לכבודו או לתועלתו אין בו משום בזיון ולא משום צער ומזה הטעם ראיתי מי שצוה בשעת מותו שיתנו סיד בתוך קברו כדי שיתעכל הבשר מהרה לפי שאמרו במדרש שאין מכניסין את הנשמה למחיצתה עד שיתעכל הבשר ובזה נשתבחה ארץ ישראל שנאמר ארץ אוכלת יושביה היא ואמרו מתוך גנותה למדנו שבחה שממהרת לאכול את יושביה אשר בתוכה כדי שהנשמה תמצא מנוחה נכונה בישיבה עליונה אם היא ראויה לכך. ואע"פ שדבר זה מותר וכדכתיבנא וכל שכן כשהוא בעצמו מצווה על זה מכל מקום הוא התחכמות על מה שסדר הקב"ה בטבעו של עולם כיון שהדבר על צד העונש מה הועיל. הקצור קצרה ידו יתברך להתפרע ממנו בעונש שהוא קשה ומר מזה: ואם צדיק הוא הלא יצוה את הטבע להשיב כל יסוד ליעודו בזולת זמן או בזמן קצר כדי שתעלה נשמתו למקומה בלא מונע. הילכך על זה וכיוצא בו אני קורא תמים תהיה וגו'.

שבות יעקב (ח"ב צז) -

נשמת חיים (מ"ב פכ"ד) -

חתם סופר (ליקוטי שו"ת סי' לז) -

ברכי יוסף (יו"ד שסג) – הביא ליישב שהגמ' בשבת (קנב:) מביאה מחלוקת אם המת יודע עד שיתעכל או עד שיסתם הגולל, והסוגיא כאן סוברת כדעת הסובר שמרגיש עד שיתעכל אבל לדעת הסובר עד שיסתם הגולל אפשר לפרש את דברי הברייתא כפשוטה שבאמת אין המת מרגיש כלל בחיתוך האיזמל לאחר הקבורה, והרשב"א סבר להלכה כשיטה זו

שו"ת מנחת אלעזר (ח"ג סי' כח) –

רמ"א (יו"ד סי' שסג סעיף ב) – מותר להניח סיד על גוף המת כדי שיתעכל מהר
ט"ז (שם סק"ג) – נלמד מאיוב (יד, כב) אך בשרו עליו יכאב ונפשו עליו לאבל. שכל עוד
שבשרו קיים אין הנשמה נחה מהדין שנעשה בה .
אומנם הפתחי תשובה (שם סק"ה) כתב -
והאגרות משה (יו"ד ח"ג סי' קמג) -

ספר חסידים (סי' תתשס"ג) – הנשמה רואה מה שעושים לגוף לאחר מיתה וקשה לה
זילות הגוף
אבן עזרא

השרשים לרד"ק (ערך כאב) – אך בדרו עליו יכאב מלשון השחתה שישחת הגוף כי אין
המת כואב ומרגיש

מהר"ץ חיות (שבת יג:) – הקשה על התוס' יו"ט מהגמ' כאן והניח בצריך עיון גדול
וכן הקשה בעיון יעקב (ברכות יח:)
שו"ת כתב סופר (יו"ד סי' קפד) – כתב לחלק שאם שולטת בו רימה התברר שאינו צדיק
גמור שאם היה צדיק גמור לא הייתה שולטת בו רימה ועל זה יש לו צער שלא יצא
מהעולם צדיק אבל מבזיון אחר שנעשה בגופו אין לו שום צער שלא יכאב לו על גוף קרוץ
מחומר שאינו מרגיש ואם אין בזה סימן רע לפנימיות נשמתו אין לו מזה צער כלל
עיין ביביע אומר (ח"ז חיו"ד סי' לה בהערה שם)

ובמה שכתבתי בזה בדף שלי שיעורים באגדות חז"ל
ועיין בראשית רבה (פ"ק, ז) – תני בר קפרא כל תקפו של אבל אינו אלא בשלישי עד
תלתא יומין נפשא תיבא על קברה סבורה היא שהיא חוזרת, כיון דהיא חמי דאשתני
זוהן דאפוי אזלה לה ושבקא ליה הדא הוא דכתיב (איוב יד, כב) אך בשרו עליו יכאב וגו'
לעין בגמ' בב"ב יז. שבעה לא שלטה בהם רימה
ובתוס' שם
ובגמ' ע"ז כ: טיפה מרה

נודע ביהודה (תניינא יו"ד סי' רי) – נשאל האם מותר לנתח גוף המת כדי להתלמד האם
יש בזה איסור משום דאית ביה ניוול ובזיון למת או מותר כיוון דאתי מיניה הצלת נפשות
להבא

היו שרצו להתיר מדין חניטה של יעקב ויוסף שהותר מצד כבודם ה"נ כבודו של מת
להיות ריוח והצלה על ידו לצורך העולם ועוד הביאו ראייה מהיתר הרשב"א להניח עליו
סיד ואת ראיית האוסרים מב"ב שאמר ר"ע אי אתם רשאים לנוולו, שאני התם שבשביל
ממון רצו לנוולו אבל לצורך הצלת נפשות יהיה מותר ואדרבה משם ראייה להתיר דקאמר
בגמ' (ב"ב קנד:) ואלא אי אמרת לקוחות וכו' הרי מבואר דמשום פסידא דלקוחות לא
משגחינן בניוול המת

וכתב הנוב"י שודאי חניטה אינה ביזיון ואדרבה היא לכבודו וגם נתינת הסיד אינו ניוול
ולא בזיון

וכתב שאולי כוונת האוסר להביא ראייה מב"ב שמשם מבואר שהיורשים משפחת המת
אינן רשאים לנוולו אף אם היה להם פסידא כיון שהם קרובים וכדאיתא בתוס' (ד"ה זוזי)
וברמ"א (חו"מ סי' קז סעיף ב) וגם בנתיחת המת יהיה אסור בגלל הקרובים ואין רשאים
להסכים לנוולו

עוד רצו ללמוד המתירים היתר מהגמ' בחולין (יא:) " וכי תימא משום איבוד נשמה דהאי
ניווליה וכו'" הרי דלהציל הרוצח היה מותר לנוול ההרוג

וכי תימא שם ודאי הצלה והכא ספק עתידי, גם שם הוי ספק דשמא ימצא טריפה וגם אם
הוי ספק הרי ספק פיקוח נפש גם דוחה.

וע"ש מה שדן בביאור הגמ' בחולין
 אך מסיק הנוב"י שאין לנתחו, שכל מה שהותר משום ספק פיקוח נפש זה שהמקרה
 לפנינו אבל על ספק עתידי שמא יזדמן להם חולה שיהיה צריך לזה, מחמת חששא קלה
 זו לא דוחים איסור תורה ואפילו לא איסור דרבנן, שאין זה בכלל גדר של ספק נפשות,
 דא"כ גם תתיר לשחוק סממני רפואה בשבת שמא יהיה מישהו חולה, וקשה לחלק בין
 חששא לזמן קרוב לחששא לזמן רחוק
 ולכן אין צד להתיר (והוסיף שאף רופאי הגויים אינם עושים ניסויים במתים אלא בהרוגי
 משפט או במי שהסכים בחייו לכך)
 לעיון נוסף על דברי הנודע ביהודה הנ"ל עיין: בפת"ש (יו"ד שסג) שו"ת בנין ציון (ח"א
 סי' קע ד"ה אכן ובד"ה רק, ובראשונים בב"ק ס גבי להציל עצמו בממון חבירו. ושם סי'
 קעא ובהערות למהדיר) שו"ת כתב סופר (יו"ד סי' קעד ד"ה אלא) שו"ת שואל ומשיב
 (קמא ח"א סי' רלא) שו"ת מנחת יצחק (ח"ה סי' ט אות ה) שו"ת השיב משה (סי' יג)
 שו"ת דבר יהושע (ח"א סי' מח אות ו) וח"ג סי' כד) ובשו"ת מחנה חיים (ח"ג סי' ס ד"ה
 והנה וד"ה ולא אכחד) שו"ת מהר"ם שיק (יו"ד סי' שמז וסי' שמח) נחל האשכול (הל'
 מילה עמ' 117 אות ט)
 חתם סופר (יו"ד שלו) חזו"א (אהלות כב, ועיין בגמ' בתענית יט. גבי מחלה בעיר אחת)
 ובחזו"א (יו"ד סי' רח סק"ז) ובאגרות משה (יו"ד ח"ב סי' קנא) שו"ת עצי חיים (יו"ד סי'
 לד) שו"ת מהרש"ג (ח"ב סי' רי) שו"ת אור המאיר (סי' עד) ובלקוטי הערות על הנוב"י
 (שם)
 שו"ת הרב עוזיאל (יו"ד א, כח) הרב גורן (תורת הרפואה) אמרי שפר (סי' פב) גשר
 החיים (ב, כח) ציץ אליעזר (ד, יט)

חניטה

בראשית (נ, ב-יג)³⁵ -
 בראשית (נ, כה-כו) -
 שמות (יג, יד) -
 יהושע (כד, לב) -
 דברי הימים (ב, טז) – וישכיבהו במשכב אשר מלא בשמים³⁶
 דברי הימים (ב, כא, יט) – ולא עשו לו שריפה כשריפת אבותיו
 רד"ק (שם) – היינו חניטה, ושריפה על שם הבשמים ששורפין
 וברמב"ן (בראשית מח, ז) – "איה הרופאים והרפואות לחנט אותה"
 תוס' יו"ט (פסחים ד, ט) – אצל המלכים לא היה קבורה וליקוט עצמות אלא חניטה
 (הוצאת איברים וכו') ואח"כ נקברו. וזה מה שנאמר גבי שאול (שמואל א, לא) ויקחו את
 גוית שאול וגו' וישרפו אותם וגו' דהיינו החניטה כבשם שריפה וכפירוש האברנבאל (ויחי)
 אך התוס' יו"ט פירש שהשריפה קאי אגופה, שהבשמים שהיו שמים בו היו שורפים אותו

³⁵ מלבי"ם -

העמק דבר -

³⁶ עיין ברבנו בחיי בראשית (נ, ב) מה שכתב בזה

ונשאר לאחר זה רק העצמות ואותם קברו. (ואל תקשה מהגמ' בע"ז יא שביארה ששורפין הכוונה מטותיהן וכלי תשמישן של המלכים. שזה רק להשמיע שאין בזה משום דרכי אמורי כיון שאין תועלת בשריפה, קמ"ל. אבל אה"נ השריפה קאי הגוף דהיינו חניטה. ועוד דלשאר אדם אסור אבל בשרפת החניטה שיש בה תועלת גדול שלא יתעפש ולא יסרח ורימה לא תשלוט בו ולא יתרחקו ממנו בני אדם לא איצטריך לאשמעינן³⁷)

בראשית רבה (ק,יא) – וימת יוסף בן מאה ועשר שנים ויחנטו אותו. מי חנטו, ר' יהודה אמר רופאים חנטו אותו ור' פנחס אמר שבטים חנטו אותו הדא הוא דכתיב ויחנטו אותו ויישם בארון במצרים, ומי הן, ואלה שמות בני ישראל הבאים מצרימה

שו"ת הרדב"ז (ח"א סי' תפד) – שאלת ממני במה שכתב הרשב"א (ח"א שסט) וכו' ואין כאן משום צער שאין בשר המת מרגיש באיזמל וכו' וקשיא לך דאיפכא אמרינן בשבת פרק קמא (יג:) דגרסינן התם וכו' משמע בהדיא שהמת מרגיש באיזמל ואיכא צערא תשובה הרב ז"ל קשיא ליה דאם איתא דאיכא צער המת היאך חנטו את יעקב אבינו עליו השלום ואת יוסף הצדיק אלא ודאי מדנהגו היתר בדבר משמע דלית להו צער וכל שכן בזמן שעושין כן לכבוד המת ולתועלתו כענין החנוטים וכהך עובדה דשאלו קמיה וסבירא ליה כפי הקא סלקא דעתך דאין בשר המת מרגיש באיזמל ושאני רמה דקשה למת יותר מאיזמל ומסיק כללא דמילתא דכל דבר שעושין למת לכבודו או לתועלתו אין בו משום בזיון ולא משום צער (וע"ש שאע"פ שמותר לשים סיד לזרז תהליך אין לעשות כן שמתחכם על מה שסדר הקב"ה בטבעו של עולם וכו') עיין גם ברדב"ז (ח"ג תקמח)

בראשית רבה (ק,ג) – למה מת יוסף לפני אחיו רבי ורבנן אמר על שחנט את אביו וכו' משמע מהמדרש שאין בעיה בעצם החניטה אלא הבעיה לפי רבי הייתה שכביכול לא סמך על הקב"ה שאמר לו אל תראי תולעת יעקב (ישעיה מא,יד) אל תראי תולעת את יעקב. (שהיה לו לדעת שלא תשלוט תולעת בצדיק ע"ש במפרשים)

עיין במאמר "החניטה במקורות ישראל" (מאת הד"ר זהר עמר) שהביא מטקסטוס (דברי הימים ה,ו) עדות שהיהודים במצרים גם היו חונטין גופותיהן כמנהג המקומיים

משנה למלך (פי"ב אבל) –

גמ' נזיר נא -

אברבנאל (פרשת ויחי) -

דעת זקנים (בראשית נ,ב) -

שו"ת עמק הלכה (ח"א סי' מח) – הכריע לאסור חניטה שעושה חיתוך במת וניוול בידיים ומעכב עיכול הבשר וכפרתו ואף ציוה לחונטו אין חונטים אותו ורק חניטת בשמים מותרת שו"ת חמדת צבי (ח"ג סי' מד) – כתב לאסור אף חניטת בשמים ללא ניוול מטעם שוויון בין עניים לעשירים וכמשנה במו"ק (כז). בראשונה היו מגלים וכו'. ונפסק בשו"ע (יו"ד סי' שנג) ואף כדי להעבירו ממקום למקום נראה דאין לעשות כן דהוי הוצאות גדולות ואין

³⁷ עיין בקול הרמ"ז ובבית דוד ובשושנים לדוד

להתיר. ושאיני יעקב שעשה כן שלא יעשוהו ע"ז שיראו שאין גופתו נרקבת (עיין במדרש שמות רבה פ' צו אל נא תקברני במצרים³⁸ למה וכו' דבר אחר כדי שלא יעשו אותו ע"ז. וצ"ע דלכאורה מה יענה על יוסף?)

גשר החיים (ח"א פ"ה אות ז) – התיר חניטה רק כשצריך להוביל המת לעיר אחרת ויש חשש ריקבון וסירחון וגם גבי יעקב ויוסף עשו כן משום שנצטוו להוליכם לארץ ישראל³⁹ (ועיין בחת"ס יו"ד שלז) אבל בלא"ה אסור דהרי אפי' בסיד למהר עיכול הבשר אסור האחרונים דאין להתחכם ולעשות פעולות כאלו אעפ"י שזוהי לתכלית. והרשב"א שהתיר התיר רק בכהאי גוונא שיש חשש סירחון אבל בלא"ה לא. וכ"ש שלא יעשה פעולה לעיכוב עיכול הבשר שזוהי כפרתו (עיין סנהדרין מז:) שעכול הבשר מתכלית הקבורה. ותמה על התוס' יו"ט שהתיר שבט הלוי (ח"ב סי' רג) – נשאל גבי זריקה למת הנוסע ממקום למקום כדי לעכב ריקבון והשיב שמן הדין אין חשש בזה והוא ק"ו מתשובת הרשב"א גבי סיד (ונפסק ברמ"א יו"ד סי' שסג סעיף ב). אבל אין להתיר אלא לצורך גדול ובפרט בזמנינו שפרוצים בכבוד הנפטרים

שו"ת חבלים בנעימים (ח"ד חיו"ד סי' מ) – יצא לדון בחניטה כיון שמוציאים הדם ובירושלמי (נזיר ז,א) כתב תקברנו כולו ולא מקצתו עי"ש מה שדן בזה ומה שהביא מהנאמר גבי איזבל (מלכים ב, ט, י) ומהרד"ק שם ומה שדן משם למחלוקת התוס' יו"ט והלח"מ גבי חיוב קבורה לכזית בשר והאם יש חיוב באבר מן המת או באבר מן החי והאם דם הוא כאבר לענין זה ודן האם יש להביא ראיה ממש"כ הרשב"א גבי סיד. וגם הוא כתב שיש לומר שגבי יעקב ויוסף החניטה הייתה במשיחה במרקחת בשמים ולא היה שם ניוול הגוף וכתב שגם אין למדין בדבר שבוא קולא כנגד הדין (נוול וביזוי) מקודם מתן תורה וגם היה מנהג המתים בזמנם ומחלו בזיונם והיו בני נח ואין חייבים על האכת הת והקבורה אז הייתה מנג ולא מן הדין וגם ציונם לקוברם בארץ ישראל ולא היה אפשר ללא חניטה ואין ללמוד מתשובת הרשב"א לענייננו חדא דהרשב"א לשיטתיה דאין המת מרגיש בצער ועוד שציוה להוליכו והוי כבוד החיים משא"כ כאן שמונח בחדר מתים וגם בציוה להוליכו לעיר אחרת הוה כידע שיש הכרח לתת סיד ונתרצה ומחל⁴⁰

נודע ביהודה (תניינא חיו"ד סי' רי) -
 חתם סופר (חיו"ד סי' שלו) -
 חת"ס (ו,לז) חת"ס (יו"ד רלו) -
 צפנת פענח (ח"א סי' כא) -
 שו"ת מהרי"ץ חיות (סי' ו) -
 אגרות משה (חיו"ד ח"ג סי' קמג-קמד) -

³⁸ עיין במושב זקנים (בראשית מז ל) ובתוס' יו"ט (נזיר פ"ט מ"ג) ובתוס' חדשים (נזיר שם) ובריטב"א (נזיר סה. ד"ה נוטלו)

³⁹ אומנם לפי דברי המאירי (תענית כה). גבי נח נפשיה דרב הונא שכתב שכל העולים בבל לא"י היו נקברין תחילה במקומם עד שיתעכל הבשר ולאחר מכן העבירום לארון להעלותם לארץ ישראל. וא"כ אם סבת החניטה של יעקב ויוסף הייתה משום ציווי הולכה לא"י היה להם לשימם בארון בלבד עד עיכול הבשר ואז לא היה חשש ריקבון וסירחון שהרי עבר זמן רב בין מותם להעלאתם לא"י

⁴⁰ עיין במלבי"ם (בראשית נ,ב)

שריפת הגופה

בבית יצחק (חיו"ד ח"ב סי' קנה) - כתב שאסור לשרוף גופת המת משום שכל הנקברין לא ישרפו כדאיתא בשלהי תמורה

והביא מהירושלמי כתובות (פי"א הלכה ב) ר' יודן בעי אמר שרפוני וכו' וכפירוש קורבן העדה שם שכל שרפוני אין שומעין לו

ומסיק דמצוות קבורה התעסקו בה אבות העולם ומי שקובר מתו מאמין בתחיית המתים והשורף הרי הוא ככופר בתחיית המתים

וכתב שעל התוס' בחולין שם צע"ק על מה שכתבו שאין דרך לשרפו הרי איסורא איכא באחיעזר (ח"ג סי' עב אות ד) - נשאל האם מותר לשרוף המת ואם אסור האם מותר לקבור את אפרן בבית קברות של ישראל

והביא דברי הבית יצחק והוסיף שהאמת כלח"מ בדעת הרמב"ם שיש מצווה של קבורה וכל השורפו מבטל בידיים מצוות קבורה דהוי מהתורה

והוסיף לדון שם בדברי הבית יצחק שכתב שאם מניח את האפר בכד מבטל בזה מצוות קבורה ועובר בבל תלין

וכתב להסתפק בזה, דאף למד"א שהאפר מטמא לא פשיטא שחייב בקבורה שהרי לדעת הלח"מ בסוף הלכות אבל כזית מן המת לא חייב בקבורה שאין זה מת וכתב שאם נשרף ראוי לקברו וגם מצד תקלה שאסור בהנאה וכתב לאסור לקבור האפר בבית קברות ישראל לגדור גדר לבל להחזיק ידי החוטאים בשריפת הגופה

ועיין בחזו"ע (שם עמ' שצט -ת) שהביא לקט אחרונים לאסור לקבור בבית קברות של ישראל אפר אדם שצויה לשרוף גופתו וכ"פ באגרות משה (יו"ג ח"ג קמז) והוסיף שאפר מתים אין צריך לקבורה

שבט הלוי (ח"ח יו"ד סי' רנו) - הנה בישראל השורפו פשיטא דנקרא עובר עבירה והוא כופר בתחיית המתים ומבטל בזה מצוות עשה דקבור תקברנו ואין שומעין לו כדנפסק ביו"ד סי' שמח

והביא מהמג"א (סי' שיא סקג) דליכא בזיון למת אם נשרף (מאליו, גבי דליקה בחצר שיש בו מת שמשמע שאסור להוציאו בשבת. עיין במחצית השקל שם ובחכמת שלמה שם מה שהביא מהמדרש. וברש"י שבת צד: ד"ה לאפוקיה)

ובספר מנחת פתים הקשה דצ"ע דהא מתבטל קבורת מת דמצוות עשה הוא והביא מהתוס' בחולין (קכה: ד"ה יכול) דמשמע מדבריהם דאף מת שלם מותר לשרפו אלא שאין דרך לשרפו ע"ש. ובמשנה אהלות (פ"ד מ"ב) שהובאה בגמ' שם דקאמר דר' יוסי מטהר מפני שיכול הוא להוציאה לחצאין או לשרפה במקומה. ועיין בחו"א (אהלות סי' כב אות לג בסוגריים) ובאור יקרות (במשנה שם בביאור וחידושים אות ח)

לעין גם באגרות משה יו"ד ח"ד סי' נו

לעיון נוסף: שו"ת מלמד להועיל (ח"ב יו"ד סי' קיד) גשר החיים (ח"א פרק טז סעיף ט) שו"ת דעת כהן (יו"ד סי' קצז)

מה שמצאנו בשריפת המלכים –
 שמואל (א,לא,ב, ופסוקים יא-יג) ושמואל ב (פ"ב ה-ז) (דעת מקרא שמואל א) וברד"ק
 לשמואל א שם, ובתוס' יו"ט (פסחים שם)
 ירמיה (לד,ה)
 דברי הימים (טז,יד)
 דברי הימים ב (לד,ה)
 [עמוס (ב,א) . מלכים (א,יג) מלכים (ב,כג) מלכים (טז,כ) סנהדרין (פב.) מסכת סופרים
 (יד,ג) בראשית רבה (עח,א) ויקרא רבה (כה,ה)
 רמב"ם (יד אבל ה)
 טור שו"ע (יו"ד שמה א)
 סנהדרין (נב:)
 ע"ז (יא.)

עיין גם בב"ב ג: ובמלחמות היהודים (א 1:9) ובדמוניות היהודים (יד 4:7)

עיין בשו"ת חלקת יעקב (יו"ד סי' רג) שדן במקרה שלפניו או להיקבר בבית קברות של
 גויים או שריפת גופתו כיצד יעשה והכריע לא לעשות שריפה ע"ש ועיין גם באגרות משה
 (יו"ד ח"ד סי' נו) (ולדידי פשיטא שיקברוהו אצל הגויים דליהוי ליה קבורה מאשר לשרפו
 . ומכמה וכמה אנפין)

דין קבורת אבר וקבורת אפר ופחות מכזית מן המת

קבורת אבר - עיין בשבות יעקב (ח"ב סי' קא) שהובא בפת"ש (יו"ד שסב) מה שכתב
 בזה ומה שכתב על הגמ' בכתובות (כ:): שמשמע דיש לקברו, דלא הוי מצד חיוב ועיין
 בגליון מהרש"א שם
 אפרקסתא דעניא (ח"ג יו"ד סי' רכג)
 חזו"ע שם עמ' שפט -שצב

הגה"ה מכ"י בלקוטי הערות על הנוב"י (מהדו"ת יו"ד סי' רי)

* במחלוקת התוס' יו"ט והמשנה למלך (פי"ד אבל הכ"א) האם יש חיוב קבורה בבשר
 סחות מכזית (נוב"י (קמא יו"ד סי' צ) ועוד..

מרחק בין הנקברים

תניא באבל רבתי (פ"יג הובא בטור יו"ד סי' שסב) אין קוברין שני מתים זה בצד זה אלא
 אם כן היה דופן הקבר מפסיק ביניהם שנמצא כל אחד ואחד בתוך קבר לעצמו ולא המת
 בצד העצמות ולא העצמות בצד המת

רבי יהודה אומר האיש נקבר עם בתו הקטנה והאשה נקברת עם בנה הקטן ועם בן בנה
 הקטן זה הכלל כל שישן עמו בחייו נקבר עמו במותו ונהגו עכשיו כרבי יהודה

אין נותנין שתי ארונות זה על זה ואם נתן כופין העליון שיפנה שאין נוהגין בזיון במתים
 ודווקא שאין ביניהם עפר ששה טפחים אבל אם יש ביניהם עפר ששה טפחים מותר

ובמשנה ב"ב (ק:קא.) – המוכר מקום לחברו לעשות לו קבר וכו'
 גמ' (שם קא:) – "והא נגעו כוכין להדדי"

רמב"ן (תורת האדם קבורה אות ל) – מכאן שאין לקבור ב' מתים ביחד אלא צריך שיהיה דופן הקבר מפסיק ביניהם ויהיה בין הקברים חצי אמה לכל קבר דעת רב האי גאון (מובא ברמב"ן בתורת האדם שער המיחוש ענין קבורה ד"ה אבל. ובב"י (יו"ד סי' שסג) ששיעור האמה בין כוך לכוך אינו בשביל חוזק דפנות הכוכים ובמערות שלזה היה מספיק ג' טפחים אלא הטעם משום שאין קוברים שני מתים בקבר אחד מדין המת תופס קברו אך מהתוס' (בב"ב קא. ד" דעביד) משמע שהשיעור הוא כדי שיתקיימו הכתלים ולא יפלו עיין בפני שלמה (על רשב"ם שם ד"ה ארבעה)

שו"ע (יו"ד שסב, ג) - אין קוברין ב' מתים זה בצד זה אלא אם כן היה דופן הקבר מפסיק ביניהם (שו"ע שם סעיף ד – אין נותנין ב' ארונות זה על זה⁴¹ ואם נתן כופין העליון שיפנה ואם יש ביניהם עפר ששה טפחים מותר)

חכם צבי (סי' קמט) - היינו ששה טפחים⁴²

רעק"א (שם) - רוחב ו' טפחים

ועיין ברמב"ם (פכ"א מהל' מכירה) משמע דפסק כת"ק ולא כרשב"ג ואין חילוק בין סלע קשה לעפר תיתוח וכן הרע"ב כתב שם דאין הלכה כרשב"ג ואולם מלישנא דהרמב"ן בתורת האדם שהביא הב"י כאן ממה דכתב הלכך מרחיקים בכדי שיעמדו כוכי' וכו' משמע דפסק כרשב"ג דהכל לפי הסלע

האם יש להביא ראיה מדין המוכר מקום לעשות לו קבר: עיין בעיקרי הד"ט (הלכות מיתה)

⁴¹ עיין בב"ח, ובמה שהקשה הב"י ובמה שתירץ בחכמת אדם (הלכות אבילות מצבת משה ס"י) ובאגרות משה (יו"ד ח"א סי' רלג-רלד) ובגר"א סק"ח ובתשב"ץ (ח"ג סי' קיט) ובפרישה (ס"ק יג)

⁴² חכם צבי (שאלה קמט) - שאלת כמה ריוח צריך להניח בין קבר לקבר ובפרט בבית הקברות של אמשטרדם שהעפר רך ותיחוח

תשובה: דבר זה נשאל מרבנו האי גאון ותשובתו בארוכה הלא היא כתובה על ספר תורת האדם לרמב"ן (שער הקבורה דף לח ע"ג) ותמצית דבריה שאי אפשר שיהיה בין מת לחברו פחות מששה טפחים שלשה טפחים לתפיסת מת זה ושלושה טפחים לתפיסת מת זה, ואף שיש דחק וטירחא לקבור את המתים אם ירחיקו קבר מקבר ששה טפחים ויצטרכו בשביל זה להוליך המתים למקום אחר רחוק משם עם כל זה צריכים הם להרחיק ששה טפחים קבר מחברו, ומוכח לה ממתניתין דהמוכר מקום לעשות לו קבר שבשילהי המוכר פירות (ב"ב ק:;) וכתב דכל שאינו עושה כן גוזל את המתים, ואף לרשב"ג דאמר במשנתנו הכל לפי הסלע, ופירש רשב"ם שאם הקרקע חזקה אין צריך הפרש אמה בין כוך לכוך, בבית הקברות שבאמשטרדם שעפרה תחוח ורך מאוד כולי עלמא מודו דאין למעט הפרש שבין קבר לקבר פחות מאמה אחת שהיא ששה טפחים, אדרבה לפי דבריו היה צריך להרחיק באמשטרדם יותר מאמה שהרי כתב רשב"ם ואם סלע הבא בידים ירחיק יותר מאמה, ואין לך סלע הבא בידים יותר מקרקעית בית הקברות שבאמשטרדם. באופן שכל מי שיש בידו למחות בקברנים שבאמשטרדם שלא יקרבו קבר אל קבר בפחות מששה טפחים שלא יהיו גוזלין את המתים, ואף שיש קהלות אחרות כמו כן שמקרבין הקברות בפחות מאמה, טעמא משום שאין להם מקום אחר לקבור בו ובית הקברות שלהם צר ודחוק ועוד שעפרם קשה, אבל בבית הקברות שבאמשטרדם שהוא גדול ורחב הרבה ועפרם רך אין להם טענה לקרב הקברים בפחות משיעור הנ"ל.

אלא שהעולם טועים במה שראו בשו"ע (יו"ד שסב,ג) שבין קבר לקבר כתוב סתם עד שתהא דופן הקבר מפסיק ביניהם ובשני קברים זה על גבי זה כתוב בפירוש ששה טפחים, וחשבו שבין קבר לקבר סגי בהפרש כל שהוא, וטעות הוא בידם דהשו"ע שיטפא דלישנא דבריייתא נקט (מסכת שמחות פ"ג) וכונת הבריייתא ברורה וידועה שהוא על שיעור הדופן השנוי במשנתנו שהוא אמה בת ששה טפחים, וכמו שכתב רבנו האי גאון ז"ל שאי אפשר כלל לקרב שני קברים בפחות מששה טפחים הפרש ביניהם ושהמקרבן בפחות מזה הוא גוזל את המתים, ואף אם תמצא לומר שלכך סתם בשו"ע וכתב דופן הקבר מבלי לת קצבה לדבר, משום דפסק כרשב"ג, אף שהוא נגד דעת הרמב"ם שבהלכות מכירה (כא,ו) פסק כת"ק ולא הזכיר דברי רשב"ג. עוד לא הרוחת בזה, דבקרקע רכה ועפר תיחוח וסלע הבא בידים כקרקעית בית הקברות שבאמשטרדם לא סגי בהרחקת ששה טפחים אלא צריך יותר לדברי רשב"ג וכמ"ש למעלה בשם רשב"ם סוף דבר, אלו שמקרבין הקברים באמשטרדם בפחות מששה טפחים לא יפה הם עושים וצריך למחות בידם, ובמקום אחר יתבאר בארוכה בעזה"י, והשומע לדברי חכמים תבא עליהם ברכת טוב

אות לד) שכתב שאין להוכיח ממקח וממכר לעניין קבורה. ועיין בתוס' יו"ט אהלות (פט"ז מ"ד) ובשו"ת אמרי אש (יו"ד סי' קיז) אגרות משה (יו"ד ח"א סי' רלג ד"ה ולכן)

ובדעת תורה (יו"ד שם) כתב שאמת כסוברים שלשו"ע בעי ו' טפחים (עיין בכתב סופר (יו"ד סי' קפד) שכתב דעל אף שהשו"ע סתם בזה יש בזה כל שכן מסעיף ד וסמך על זה) אבל בסד בסיד סגי בפחות ערוך השולחן (שם ס"ז) – כל זה היה בזמנם שהיו מלקטים אח"כ עצמות והיה חשש התערבות ולכן עשו ריחוק גדול משא"כ בזמננו שאין חשש בזה אך הוסיף שאם יש יכולת להרחיק ג' טפחים צריכים לעשות כן ובשרידי אש (ח"ב סי' קכא אות ב) שכתב שמהשו"ע בסי' שסז (סעיף ו) וסי' שעא (סעיף ה) משמע דבמקום שיש מחיצה לא בעינן הרחקה כולי האי

לעיון נוסף בזה: עיין בתשב"ץ (ח"ג סי' קיט) ובב"ח (יו"ד שסב) ובעיקרי הד"ט שם (אות כב) ובגהות יד שאול, תוספות שבת, כרם שלמה (אמריליון) בגר"א (יו"ד שם) חכמת אדם (מצבת משה אות י) אמרי אש (יו"ד סי' קיז ועיין בשו"ע חו"מ סי' ריז) שבת סופר (יו"ד סי' קג) בית שלמה (יו"ד ח"ב סי' ריט (ס"א-ג) שבות יעקב (ח"ב סי' צה) שאגת אריה החדשות (סי' יז) תשובה מאהבה (חידושים ליו"ד שם) קול מבשר (ח"א סי' א) שו"ת בית שלמה (יו"ד ח"ב סי' ריט (סא-ג) ערוך השולחן (שם ו-ז) שדי חמד (ח"ו מערכת אבילות אות קמב) אגרות משה (שם סי' רלד) שבת סופר (יו"ד סי' קג) אמרי אש (יו"ד סי' קיז)

ובשו"ת מהרי"א הלוי (ח"א סי' לט) ובספר חיים וברכה (שמחות אות ה ערך עג)

לעיון גם במה שכתב בזה החכמת אדם (קונטרס מצבת משה סי' י) (וברמב"ם (פכ"א מכירה ה"ו) ושו"ע (חו"מ סי' ריז ס"ו) וברמב"ן (תורת האדם ענין הקבורה אות ל) מובא בב"י (יו"ד סי' שסב ד"ה תניא)

רמב"ם (פי"ד אבל הט"ו) – ואין קוברין מת על גבי מת ולא שני מתים כאחד, בזיון הוא. וקטן היוצא עם אמו נקבר עמה

רדב"ז שם – מהאבל רבתי משמע שהפסק דופן הקבר סגי אך הרמב"ן הצריך ששה טפחים ביניהם ג' לכל אחד ולמד כן מחפירת כוכין (ב"ב קא:) דמניח אמה בינתים. ונראה שאין הדברים אמורים אלא בעפר תיחוח אבל סלע או קרקע קשה לא, דאמר רשב"ג שם הכל לפי הסלע, הילכך מרחיקין בכדי שיעמדו הכוכין ולא יפלו. ובמה שכתב הרמב"ן שאם נתן שכופין את העליון שיפנה שאין נוהגין בזיון במתים, אפשר שהרמב"ם חולק על זה מכיון שיש לחשוש גם לביזיון של העליון ולכן לא יתן אך אם נתן לא יפנה, ולכן השמיט דין זה וצ"ע (עיין באגרות משה ח"א יו"ד סי' רלד)

עיין גם בטור (יו"ד סי' שסג) מה שהביא בשם רב האי גאון

שלא לקבור צדיק עם רשע

משנה סנהדרין (מו.) – ולא היו קוברין אותו בקבר אבותיו אלא שתי בתי קברות היו צתוקנין לבית דין אחת לנהרגין ולנחנקין ואחת לנסקלין ולנשרפין נתעכל הבשר מלקטין את העצמות וקוברין אותן במקומן

גמ' (שם מז.) – וכל כך למה לפי שאין קוברין⁴³ רשע אצל צדיק⁴⁴ דאמר ר' אחא בר חנינא מנין שאין קוברין רשע אצל צדיק שנאמר (מלכים ב ב יט) ויהי הם קוברים וכו' וכשם שאין קוברין רשע אצל צדיק כך אין קוברין רשע חמור אצל רשע קל

שו"ע (יו"ד סי' שסב סעיף ה) – אין קוברין רשע אצל צדיק אפילו רשע חמור אצל רשע קל וכן אין קוברין צדיק וכשר ובינוני אצל חסיד מופלג רמ"א (שם) – אבל קוברים בעל תשובה אצל צדיק גמור (אור זרוע) *אם יש הפסק ביניהם האם מהני והאם גוי דינו כדין רשע לענין זה

שו"ת מהר"ם שיק (יו"ד סי' שנב) – במעשה דאלישע צריך לומר כרד"ק שלא קברו אותו שם שהרי גם ככה הוא אסור משום תפוסת המת ומה ההוכחה מאלישע לקבורת צדיק אצל רשע אלא נתגלגל לשם ולאלישע לא הוא ניחא אף בהרחקה הראויה שו"ת שאגת אריה החדשות (סי' יז) – גם שאל מה ההוכחה מאלישע דלמא קם בגלל סתם קרוב של תפוסת המת ויצא לחדש שבקבורה לשעה לא בעינן הרחקה וכך היה בזמן ליקוט עצמות ובצדיק אצל רשע אין לקרב אפילו בכהאי גוונא של קבורה לשעה לפי זה צריך באמת לדון האם מהני הפסקה לקבורת צדיק אצל רשע כמו שמהני בשאר מתים ומצאתי בשבט הלוי (ח"ז יו"ד סי' קצג) שכן שמהני מחיצה וכן הביא בשם כמה אחרונים (וכך גם נראה לי ממה שהבאתי כאן)

גליון מהרש"א (שם) – הורתי שהלומדים אצל מיסיאנערס ירחיקו לקברו יותר משמונה אמות מקבר ישראל כשר עפ"י מש"כ בבא"ה כאן סוף בסי' במנודה להרחיק כן שלא יגעו התפוסות (שהוא ד' אמות) זה בזה

יביע אומר (ח"ז חיו"ד סי' לו) – שמשמע שלדעתו בגוי אין מועיל אפילו מחיצה וצריך ריחוק שמנה אמות אומנם הביא משו"ת טוב טעם ודעת (תליתאה ח"ב סי' רנג) שכתב שבמחיצה המבדלת סגי והביא בשם שו"ת פרי השדה שדוקא רשע אין קוברין אצל הצדיק אבל גוי שרי, ודחאו הגרע"י מחמת הראשונים בגיטין סא. ע"ש ועיין בשו"ת מלמד להועיל (יו"ד סי' קכז)

*אם קברו האם מפנים אותו משם: עיין בגליון מהרש"א שם ובשו"ת רמ"ע מפאנו (סי' מד) ובאגרות משה (יו"ד ח"ג סי' קמו) ובקול מבשר (ח"א סי' א) מה שכתב מספר חסידים (סי' רכג וסי' תשה) וביביע אומר (שם)

שו"ת חת"ס (יו"ד סי' שמא) – לרש"י בסנהדרין הוא איסור תורה הלכה למשה מסיני. ואומנם הרמב"ם השמיט את ההלכה הזאת של אין קוברים רשע אצל צדיק ומשמע שסובר שהדין הוא רק גבי הרוגי בי"ד ושארין ללמוד מאלישע שהיה איש גדול וגם היה באותו קבר ממש אבל לנו שסוברים שאין דרשינן טעמא דקרא הדין הוא רק גבי הרוגי בי"ד, אומנם הרמב"ם הוא יחיד בזה וכל הפוסקים סבירא להו שאין קוברים צדיק אצל רשע גם בשאר מתים וכתב שלכתחילה אין לעשות כן אבל בדיעבד אם קברוהו שם אין להוציאו. וכ"כ בשו"ת מנחת אלעזר (ח"ב סי' מא) דהוי דין דאורייתא

⁴³ עיין באור זרוע (ח"ב הל' אבילות סי' תכב) ובב"ח (שסב) ובשבט יהודה ובשו"ת הרשב"א (ח"א סי' תשסג הובא בב"י בבדק הבית יו"ד סי' שמה) ובלחם משנה (פ"א אבל הי"א) ובשו"ת בית אפרים (חיו"ד סי' עו) ⁴⁴ בטעם הדבר עיין בשירי כנה"ג (יו"ד סי' שסב סק"ג) מה שהביא בזה ובפירוש הר' יהונתן (שכתב שאין זה דרך ארץ או מפני שקבר רשע מעלה עשן) עיין חגיגה טו: ובסנהדרין סה: והוי גנאי הוא לקברו של צדיק שעולה בסמוך לו עשן, וגם עכשיו שאין העשן נראה בגלוי דבר ברור הוא שמעלה עשן ונידון בגיהנם בתוך קברו וצער הוא לעצמות הצדיק שהאש לא יכבה בסמוך לו ובפרישה כתב שהטעם משום שאין להם מנוחה יחד

אך בשו"ת דבר משפט לבעל לב שומע (סי' מב) כתב שהוא דין דרבנן

ועיין גיטין סא. ובראשונים שם וברמב"ם (מלכים סוף פרק י)

ועיין יבמות לב: למאי נפק"מ לקברו בין רשעים גמורים ברש"י ובתוס' שם

קבורה בבטון

אגרות משה (חלק יו"ד ח"ג סי' קמב) – דן לגבי קבורה בקרקע בתוך ארון העשוי מבטון אי רשאים לעשות כן. ומקדים ואומר שאם למשל הניחוהו על הקרקע וכיסוהו בגל גדול של עפר קשה שאין חיה יכולה להגיע לשם אם כן זה ודאי חשיב קבורה דמה לי אם העפר היה שם מתחילת הבריאה מה לי אם נעשה הר על ידי בני אדם אך לגבי ארון מבטון לכאורה יש להסתפק להחשיבו ככלי לעניין זה. ולגבי קבורה בארון הגמ' בבלי בסנהדרין אומרת שלא סגי קבורה בארון אלא דווקא בקרקע. ואף שבירושלמי פסחים (פ"ח ה"ה) ובירושלמי מועד קטן (פ"א ה"ה) שנחלקו אמוראים על הא דתני המעביר ארון ממקום למקום אין בו משום ליקוט עצמות דלר' אחא דווקא בארון של אבן אבל בארון של עץ יש בו ולר' יוסה אפילו בארון של עץ אין בו משום ליקוט עצמות ופירש שם בקורבן העדה שטעמם משום שנחשב קבור גם בארון לר' אחא דווקא ארון של אבן דהוא כקרקע שהרי קוברים בקרקע של סלעים ור' יוסה סבר דאף בעץ נחשב קבור (ובאגרות משה חיו"ד ח"א סי' ר"ס כתב שפירוש זה הוא מוכרח בירושלמי) מכל מקום מהבבלי שלא חילק בין סוגי הארונות משמע שאפילו בארון של אדמה אי אפשר דכיוון שהוא כלי ואינה קבורה שחייבתו תורה. וכבבלי נפסק לדינא שהרי לא הביאו הפוסקים את דברי הירושלמי הנ"ל.

אבל אם יקברו בארון מבטון ואת הארון מבטו ישימו בקרקע שפיר דמי יחשב כקבור בקרקע שהרי אפילו אם הניחו המת בארון מעץ וקברו בקרקע מדין קבורה יצא כדאיתא בשו"ע, ורק יש עניין של יפה לקבורו בקרקע ממש מצוואתו של רבי (ירושלמי כתובות יב, ג) שאמר ותהי ארוני נקובה לארץ⁴⁵ (וכמו שפירש הטור שיטלו דף הארון התחתון וישכיבוהו על הארץ) ולעניין זה אפשר לומר שהארון מבטון שפיר מקיים את העניין הזה שהיו כמנחם בקרקע ממש (דבטון נחשב מסוג קרקע (כמו שחרסית נחשבת עפר ועיין בפרישה יו"ד סי' שסב אות ח ובש"ך סק"א). וכל שכן בטון שחשיב יותר עפר מחרסית שצורפה בכבשן) וזה דומה למה שכתב הש"ך לתרץ (שם סק"א) מה שנוהגין לעשות לכהנים ארונות שלמים שהוא מכיוון שנותנים חרסית על פיו ועיניו הוי במקום עפר. וה"ה לארון הבטון לעניין זה.

עוד דן שם האגרות משה (בסי' קמג) לגבי קבורה במאזליאם (בניין עם כוכים) וכתב שהוא איסור גדול שהרי צריך לקבור דווקא בקרקע דתקברנו ולא סגי להניחו בארון (סנהדרין מו: ושו"ע סי' שסב סעיף א) וגם יש עוד איסור מצד דכל זמן שלא נתעכל הבשר לא נתכפר עדיין והוא נידון ולאחר עיכול הבשר איכא כפרה (וכמו שכתב הרמ"א (סי' שסג סעיף ב) שמותר ליתן סיד עליו כדי לעכל הבשר מהר והביא הט"ז (שם סק"ג) שנאמר בשרו עליו יכאב כל זמן שבשרו עליו יכאב אינו נוח מן הדין ומקשה האגרות משה על סברת הט"ז הרי בגמ' בסנהדרין (מז:): משמע שר' אשי סובר דמכי חזו צערא דקברא פורתא הוא הכפרה אף שעדיין לא נתעכל הבשר. יש לתרץ שזה רק בהרוגי בית דין אבל במת רגיל מודה ר' אשי שעיכול הבשר עושה הכפרה ובפירוש הרמב"ם למשניות כתב שגם בהרוגי ב"ד אין עוונותיהם מתכפרים עד שיתעכל הבשר, משמע שמפרש שר' אשי רק דחה קושיית ר"א בר אהבה.

⁴⁵ לעיין נזיר נא ע"א. ולעיין מדלגין היינו על ארונות של מתים לקראת מלכי ישראל" (ברכות יט ע"ב ולעיין (שו"ת משיב מלחמה, חלק ג, עמ' שצג-שצט

ומה שאין אנו נוהגים ליתן סיד , הוא בגלל מה שכתב בפתחי תשובה (סק"ה) מתשובת הר אבל שאף שמותר , אין לעשות התחכמות נגד פעולותיו של הקב"ה , ואם כן למנוע העיכול עושין רעה גדולה להמת שהוא איסור גדול לצערם והרי מהטעם שיש למת צער חרדת הדין נפסק שאוסר לפנותו ממקום שנקבר כדכתב הש"ך (בסי' שסג סק"א) אם כן כל שכן בצער מניעת העיכול שהוא צער דעונש הדין ממש והוא למשך זמן גדול שאסור עוד הוסיף האגרות משה בעניין זה (שם סי' קמד) – בבנין אבנים המחובר לקרקע אין את הלאו של מלין את המת ורק אין זו קבורה כדין . כי הרי בניין שעל גבי הקרקע הוא כקרקע לעניין קבורה דהא איתא בסנהדרין (מז:): הכא במאי עסקינן בקבר בנין ופירש רש"י (שם) שבנאו למעלה מן הקרקע . וכן פירש בנימוקי יוסף. ואף שברא"ש שם משמע שמפרש בבניין שבתוך החפירה. לא משמע שילקו בדין.

ובשו"ע (יו"ד סי' שסד סעיף א) הוזכר סתם קבר של בניין משמע דשייך שיהיה קבורה למעלה מן הקרקע , אבל ודאי איכא חיסרון בהקבורה דבנין שלמעלה מן הקרקע אפשר שיסתרוהו במשך הזמן וגם אפשר שיפול שלכן רק בשעת הדחק שייך שהתירו זה. וגם בניין המאזאליאם הוא לכוונה שיוכלו לפתחו ולכוונה שלא יתעכל מהרה שהוא היפוך הדין ומנהגי ישראל שעיקר הכוונה הוא לשנות ממנגי ישראל ולעשות כאיזה גויים העשירים שודאי הוא דבר איסור וביזיון להמתים בשני דברים , חדא , שמראים גאות על שאר מתים , ועוד שמתנהגים עם המתים בבית הקברות זה כרצון כל אחד ואחד ולא כדרך התורה אבל מכל מקום כיון שהיא קבורה מדאורייתא עד שיסתרו הבניין וכו' ע"ש.

לעיון נוסף:

- שו"ת דברי יואל (סי' עז) -
- שו"ת חבצלת השרון (ח"ג סי' לג) -
- שו"ת מנחת יצחק (ח"ב כד , ח"ד מא) -
- שו"ת קנין תורה (ח"ב א) -
- שו"ת דובב מישרים (ח"א צ , ח"ג פז) -
- שו"ת חשב האפוד (ח"א קנ) -

קבורת חמור/קבורה במאונך/מעומד/על צדו

ירמיה (כב,יט) – "קבורת חמור יקבר, סחוב והשלך מהלאה לשערי ירושלם" רד"ק שם – קבורת חמור. כמו שהחמור לא יקבר כן לא יקבר הוא, כי מה הוא קבורת החמור שישחבו אותו וישליכוהו לאשפה, כן ישחבו נבלת יהויקים וישליכו אותו מהלאה לשערי ירושלם כי מחוץ לירושלים מת כשהיו מוליכים אותו בגלות בפעם השנית והכשדים לא הניחוהו להקבר (וכעין זה במצודת דוד ובמהר"י קרא שם) מוסף רש"י – מושלך ברחובות (סנהדרין פב.), או היכן קבורת חמור במעי הכלב וכן מוכיח (מלכים ב כד ו) וישכב יהויקים עם אבותיו, ולא כתב ויקברוהו (דהי"ב לו ו)

גמ' ב"ב (קא.-קא:): – הני תרי להיכא שדי להו וכו' אמר רבי יוסי ברבי חנינא דעביד להו כמין נגר (ונתן המתים זקופים – רשב"ם (ד"ה דעביד) חוקקין בסלע כעין בור צר וקוברים בהן את המת כשהוא עומד- יד רמ"ה) והא אמר ר' יוחנן קבורת חמורים⁴⁶ היא זו וכו' רשב"ם (ד"ה קבורת חמורי) – שמשליכין בבור

⁴⁶ ובלשון הירושלמי (ב"ב פ"ד ה"ו) והלא הכלבים אינן נקברין כן (כלומר וכי מדרך לקבור מתים כך והלא אפי' הכלבים אינן נקברין כן – פני משה שם)

רבינו גרשום – ואיכא זילותא דשכבא

ריטב"א – וניוול גדול לקבור שם ישראל כן (אולי יש גם לדייק כן מהריטב"א שכתב "שם" משמע שהבזיון בזה הוא מקום קבורה כזה ולא צורת העמדת המת וכך קצת אולי גם משמע מהרשב"ם, ובשביל שלא יהיו דברים אלו זרים בעיניך עיין בהערה שהבאנו על התוס' מהסוגיא במנחות לג. "עשאה כמין נגר פסולה")⁴⁷

אך מהיד רמ"ה (קא. ד"ה מתקיף) משמע שהבעיה זה מעומד – "חמור שמת משליכים אותו לבורות ולמערות, פעמים שנופל שוכב ופעמים שנופל מעומד. אבל אדם אין דרך לקברו כך אלא מוטל בכבוד כאדם ששוכב על מיטתו" (עיין במצודת דוד (ירמיה שם) וכן רואים שהבעיה בעמידה עצמה ממה שהקשו התוס' (שם קא: ד"ה דעביד) – על רבי יוסי ברבי חנינא כיצד תירץ דהוי קבור מעומד⁴⁸ הרי הגמ' בנזיר (סד:) דורשת 'מושכב' פרט ליושב⁴⁹ וא"כ לכאורה ה"ה פרט למעומד, ותירצו שלר' יוסי בר חנינא ממעט דוקא יושב ולא מעומד (לעיין שם ברשב"ם ד"ה יש מפרשים)

רמב"ן (תורת האדם שער הסוף - ענין הקבורה ד"ה כט.) - "ומניחין אותו פניו למעלה כדאמרינן במתי מדבר (ב"ב ע"ד א') הו גני אפרקיד, אי נמי מן הצד כדאמרינן בירושלמי (כלאים פ"ט ה"ג) יהבוני על סטרי⁵⁰, לא עומד ולא יושב ולא ראשו מונח בין ברכיו אלא כדרך שאדם ישן⁵¹

אומנם הב"י (יו"ד סי' שסב ס"ב) מביא שבירושלמי (כלאים פ"ט ה"ג) מבואר שיש לקבור את המת כשהוא שוכב ובמחצית השקל (ברשב"ם קא: ד"ה ה"נ בנפלי) ביאר שהרשב"ם אין נוח לו בתירוץ התוס' לחלק בין עומד ליושב

ועיין בגמ' במו"ק (כה.) גבי המסופר על רב חגא שהתעסק בקבורת רב הונא וכו' וכשהתרומם עמוד של אש רב חגא נבהל ונפחד וכדי שלא ינזק העמיד את ארונו של רב הונא כנגד האש ויצא מהמערה "והאי דלא איענש ענש, משום דזקפיה לארוניה דרב הונא" (בפשטות משמע ארונו ממש אבל הר"ח פירש שזכותו של רב הונא הגינה עליו) ובפירוש ר"ש בן היתום (שם) פירש שכן עומד הארון עד היום אך ביפה מראה על הירושלמי (כלאים פ"ט הל"ג) כתב שלאח"כ ניתן לרב הונא מקום אחר במערה

בניהו (סוכה מה:) – ועוד נ"ל בס"ד טעם לדבר ע"פ מה שפירשתי בס"ד טעם נכון על רבי מאיר בעל הנס זיע"א שנקבר מעומד, וכמו שכתב בשער הגלגולים ששאל רבינו מהרח"ו ז"ל את רבנו האר"י זל, אמת זה הדבר שאומרים העולם דרבי מאיר בעל הנס זיע"א קבור מעומד ואמר לו כן הדבר ע"ש וצריך טעם לזה למה נקבר מעומד, כי ודאי נקבר כן ע"פ צוואתו או מן השמים סבבו להיות כך ולמה זה וכו'

⁴⁷ ועיין גם בערוך ערך נגר. במאירי ובר"י מיגאש. ולי יש הרגשה קצת שלדעת הר"י מיגאש הבעיה לא במעומד אלא בזה שזה חקוק בסלע מעומד יש חשש גדול שלא יחזיק שם מעמד ויפול ויהיה ללא קבורה כלל כחמור שאיננו נקבר. וגם מהמאירי משמע קצת שהבעיה זה צורת הקבורה כנגר שהוי חשיפה גדולה יותר מאשר שוכב וחשיב ללא נקבר (ולפי זה ההשוואה למושג קבורת חמור היא בהתאמה דהיינו שלא נקבר כלל)

⁴⁸ עיין בתוס' ב"מ (קב. ד"ה בגובתא) וברש"י מנחות (לג. ד"ה עשאה כמין נגר וד"ה איסתוירא ובלישנא אחרינא איסתוירא) וברבינו יהונתן שם ד"ה פסולה) ובתוס' (מנחות שם ד"ה הא דעבידא) ובק"ן אורה (מנחות שם ד"ה עשאה) ובשפת אמת (שם ד"ה הא) וברמב"ם (פ"ה תפילין ומזוזה ה"ח)

⁴⁹ עיין בתוס' שם (סה. ד"ה עובד כוכבים הוא) – דישראל אין קוברין אותו בענין זה (ראשו בין מרגלותיו, יושב) בירושלמי, (כלאים פרק ט הלכה ג, כתובות פרק יב הלכה ג), שם מסופר: "רבי ירמיה מפקד: אלבשוני חיורין חפיתין, אלבשוני בנרסי, יהבון מסנא ברגליי וחוטרא בידיי, ויהבוני על סיטרא, אין אתי משיחא אנא מעתד"

אומנם הגירסא בבראשית רבה שונה והבו יתי על אורחא". (בראשית רבה (וילנא) פרשה ק ד"ה ב).

וכן באור זרוע (ח"ב הלכות פסחים סימן רלד) מופיעות גירסאות שונות: "ויהבוני על (אסרטא) [סיטרא]

⁵¹ ואע"ג דהישן שוכב על צדו וגם בירושלמי ציוה ר' ירמיה להשכיבו על צדו מכל מקום בגמ' בב"ב עד. איתא אפרקדן וגם בירושלמי בנזיר איתא איזהו מושכב כדרכו וידיו על לבו. ואם ידיו על לבו בהכרח שישכב על גבו. ור' ירמיה צוה לשנות לו מכל המתים וגם הרמב"ם כתב שפניו למעלה וכן המנהג פשוט ואין לשנות – ערוך השולחן (יו"ד סי' שסב סק"ד) אומנם בפרישה (שסב סק"ה) התיר על הצד שהרי נאמר כאדם שהוא ישן ואב"י (יג:) לייט אמאן דגני פרקדן ע"כ ישן על הצד הוי. וכס התיר על הצד בגר"א (סק"ד) ועיין בחזו"א (יו"ד סי' רח סק"ב)

בן יהוידע (ר"ה יח.) – נראה לי בס"ד לפי זה היינו טעמא למנהג ישראל שנודרים בעת צרה נדרים לעילוי נשמת רבי מאיר וכו' ובזה יובן הטעם דר' מאיר בעל הנס זיע"א נקבר מעומד לרמוז כי הוא עמוד גדול עומד לישראל להושיען בעת צרה על פי סברתו וכו'

שו"ע (יו"ד סי' שסב סעיף ב) – נותנין המת על גביו ופניו למעלה כאדם שהוא ישן ש"ך (שם סק"ב) – דכל היכא דישיכבו אותו באופן אחר או מעומד או יושב הוה ליה דרך גנאי (לשון הלבוש) עיין בשבט יהודה

הבדלי מעמדות בקבורה

מו"ק (כז. כז:): - תנו רבנן בראשונה היו מוליכין בבית האבל עשירים בקלותות של כסף ושל זהב ועניים בסלי נצרים של ערבה קלופה והיו עניים מתביישים התקינו שיהו הכל מביאין בסלי נצרים של ערבה קלופה מפני כבודן של עניים תנו רבנן בראשונה היו משקין בבית האבל עשירים בזכוכית לבנה ועניים בזכוכית צבועה והיו עניים מתביישים התקינו שיהו הכל משקין בזכוכית צבועה מפני כבודן של עניים בראשונה היו מגלין פני עשירים ומכסין פני עניים מפני שהיו מושחרין פניהן מפני בצורת והיו עניים מתביישים התקינו שיהו מכסין פני הכל מפני כבודן של עניים בראשונה היו מוציאין עשירים בדרגש ועניים בכליכה והיו עניים מתביישים התקינו שיהו הכל מוציאין בכליכה מפני כבודן של עניים בראשונה היתה הוצאת המת קשה לקרוביו יותר ממיתתו עד שהיו קרוביו מניחין אותו ובורחין עד שבא רבן גמליאל ונהג קלות ראש בעצמו ויצא בכלי פשתן⁵² ונהגו העם אחריו לצאת בכלי פשתן אמר רב פפא והאידנא נהוג עלמא אפילו בצרדא בר זוזא

שו"ע (יו"ד סי' שנב סעיף א) – אין קוברין המת בתכריכים יקרים⁵² אפילו לנשיא שבישראל

שו"ע (שם סעיף ב) – נהגו לקבור בבגדים לבנים

שו"ע (יו"ד סי' שנג סעיף א) – בראשונה היו מגלים פני עשירים ומכסים פני עניים מפני שמשחירים בשנת בצורת והיו עניים חיים מתביישים התקינו שיהיו מכסים פני הכל

קבורה בשלג

ביביע אומר (ח"ז חיו"ד סי' לה) - נשאל גבי קבר שנכנסים לתוכו מים האם מותר לפנות המת הקבור שם.

וכתב להתיר. דעל אף שבירושלמי (מו"ק פ"ב ה"ד) נאסר לפנות מהקבר. כאן מותר כמ"ש הב"י (יו"ד סי' שסג) בשם ההגהות אשר"י (פ"ג מו"ק סי' לט) בשם האור זרוע דהיכא שאינו משתמר בקבר שיש לחוש שמא יוציאוהו עכו"ם או שמא יכנסו בו מים אז

⁵² ש"ך (שם סק"א) – משום תיקון העולם שהעניים אינם יכולים לעשות כן וגם משום גסות הרוח והשחתה וכתוב בדרכי משה והגהת פרישה בשם נימוקי יוסף פרק אלו מגלחין כל העושה תכריכין נאים למת מכירין בו שהוא מודה בתחיית המתים ותבוע עליו ברכה עכ"ל ומיירי שהבגד פשתן יהיה נאה ועל כן נהגו קצת לחזור אחר היפה אבל בחשובים יותר מדאי ודאי אסור עיין בבאר היטב דמה שהוא כבוד למת מותר ע"ש ועיין בפת"ש

ודאי מצוה לפנותו מפני צער ובזיון המת (עיין בדרישה שם). וכ"פ בשו"ע (סי' שסג סעיף א). והביא זכר לדבר מהגמ' בברכות (ח.) על את יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא. זו קבורה שנאמר ישישו כי ימצאו קבר. וסוף הפסוק רק לשטף מים רבים אליו לא יגיעו.

והביא שמהאמרי אש (חיו"ד סי' קיח) משמע שכל ההיתר לפנות רק אם על ידי המים תתגלה הגופה ויתבזה בין החיים אז יש לפנותו שזהו עיקר הביזיון וזכר לדבר מה שאמרו בברכות (יח:): גבי הנערה שהייתה קבורה במחצלת של קנים אבל בסתם מים שנכנסים אין לפנותו כיון שאין רואה ולכן זה לא נחשב שהמת מתבזה. (לכאורה יש להעיר על זה מדין אין נותנין שתי ארונות זה על זה (שסב,ד) שאין נוהגין בזיון במתים. מוכח שאף בעודו בקבר שייך ביזיון)

אך היביע אומר חולק וסובר שמהפוסקים משמע שכל שיש לחוש שנכנסים מים לקבר צריך לפנותו כיון שאין המת משתמר בקבר כראוי. ובהגהה שם יצא לדון מדין קשה רמה למת כמחט בבשר החי ומסיק שכיון שהנשמה מרגישה בצער המת ובעלבון גופו יש לפנותו משם ע"ש (ועיין במה שכתבנו בזה בשיעורים באגדות חז"ל)

ומסיק דאף השיטות שסוברות שפינוי המת איסור תורה הוא, כאן יודו שמותר לפנותו מכיון שאינו משתמר שם זהו חיסרון בעצם הקבורה כשנקבר במקום כזה ומצוה לפנותו וזהו כבודם של המתים

מכאן לענ"ד יש לדון לקבורה בשלג במקומות שאין קרקע. ואין בידי בזה כרגע הכרעה. ועוד צל"ע בזה.

דין חיבוט הקבר

חיבוט הקבר - נימוק"י (סנהדרין מו. ד"ה נתעכל) רש"י (שם מו: ד"ה או ושם מז: ד"ה רב אשי אמר) אור זרוע (אבילות סי' תכד) ערוך לנר (סנהדרין מז: ד,ה הגמ') שיטמ"ק כתובות (קג: ד"ה סימן יפה בשם רש"י). רס"ג באמונות ודעות (המאמר השישי)

עיין בחזו"ע (שם עמ' שפ-שפא) מה שהביא בדין חיבוט הקבר

אבל רבתי (ספ"ט) -

רמב"ם (פי"ד אבל הכ"ד) -

מחובר לקרקע

סנהדרין (מז:) - קבר בניין

שו"ת חבלים בנעימים (ח"ד יו"ד סי' מא)

הגהות אשר"י (מו"ק פרק אלו מגלחין ס"ס עט)

שו"ת בית יצחק (חיו"ד ח"ב סי' קסא)

יביע אומר (ח"ט חיו"ד סי' לד)

קריוניקה

גמ' ב"מ (פד:): – כי הוה קא ניחא נפשיה אמר לה לדביתהו ידענא בדרבנן דרתיחי עלי ולא מיעסקי בי שפיר⁵³ אוגנין בעיליתאי ולא תדחלין מינאי. אמר רבי שמואל בר נחמני אישתעיא לי אימיה דרבי יונתן דאישתעיא לה דביתהו דרבי אלעזר ברבי שמעון לא פחות מתמני סרי ולא טפי מעשרין ותרין שנין אוגניתיה בעיליתא כי הוה סליקנא מעיננא ליה במזייה הוה משתמטא ביניתא מיניה הוה אתי דמא יומא חד חזאי ריחשא דקא נפיק מאוניה חלש דעתאי. איתחזי לי בחלמא ואמר לי לא מידי הוא יומא חד שמעי בזילותא דצורבא מרבנן ולא מחאי כדבעי לי וכו' (תרגום: הגמרא מספרת על רבי אלעזר בנו של רבי שמעון בר יוחאי שציווה לאשתו לפני שנפטר שכשיפטר תשכיב את גופתו בעליית הגג של הבית מחמת שיש אנשים שעצבניים עליו ולא יתעסקו בקבורתו כמו שצריך. והגמרא מספרת שגוויתו של רבי אלעזר לא הרקיבה בעליית הגג) והקשה המהרש"א (שם) – איך רבי אלעזר ביקש מאשתו שלא תקבור אותו במשך שמונה עשרה עד עשרים ושתים שנה הרי יש מצוות קבורה ומי שמבטלה עובר בלא תעשה ותירץ – שכאן אין את הטעם של ביזוי המת שכן רבי אלעזר ברבי שמעון ידע שלא תשלוט בו רימה ותולעה שכבר ניסה זאת על עצמו וכן הטעם של כפרה לא היה צריך שכן היסורים כבר כיפרו עליו עוד תירץ המהרש"א – שהטעם שציוה עליה שלא לקבורו מיד הוא לכבודו שחשש שלא יספידו אותו בכבוד הראוי לו ורק לאחר שיראו שלא שלטו בגופו רימה ותולעה יקבורו אותו במקום הראוי לו במערתו של אביו רבי שמעון בר יוחאי ומשום כבוד המת מותר שלא לקבורו כשם שמותר להלין את המת אם זה לכבודו של מת⁵⁴. וכן כתב בחידושי אגדות למהר"ל ועיין מה שכתב בזה בערוך לנר (סנהדרין מו. בגמ' ד"ה למאי)

העולה מכל האמור

אדם המבקש לא להיטמן באדמה בשעת מותו אלא להישמר קריונית או לחלופין מוכח ממעשיו שחפץ בשימור קריוני כגון שנרשם לאחת החברות המספקות שירות זה, חובה לשמוע בקולו ומצווה לקיים דברי המת. ואין זה כמבקש להישרף לאחר מותו שאין שומעין בקולו כיון שביקש לעבור על דבר תורה של קבור תקברנו⁵⁵, מה שאין כן בשימור קריוני שפיר יכול להיחשב כקבורה, הן מצד השיטות שקבורה דרבנן ולשיטתם אם ביקש שלא יקברוהו אזלין לקולא (דקבורה משום כפרה⁵⁶ והא אמר כפרה לא בעינא) ואף אם תאמר כשיטות שהוכרע דהוי משום בזיונא, בכהאי גוונא הרי אין בזיונא לא של המת שהרי אינו מסריח ונבקע (כרש"י) ולא בזיונא של קרובים (כתוס') שהרי מכוסה וטמון הוא

⁵³ עיין יבמות (עח:): שנענשו ישראל על שלא ספדו את שאול כהלכה ועיין גם בשבת (קה:): שרגש ההר על

ישראל להורגן מחמת שלא הספידו את יהושע

⁵⁴ סנהדרין (מז:). – תא שמע הלינו לכבודו להביא לו ארון ותכריכין אינו עובר עליו מאי לאו לכבודו של מת, לא

לכבודו של חי, ומשום כבודו של חי מבית ליה למית, אין, כי אמר רחמנא לא תלין נבלתו על העץ, דומיא

דתלוי דאית ביה אבל הכא כיון דלית ביה בזיון לא

⁵⁵ גם אדם המבקש שלא להיקבר או שיעשו לו "קבורה טבעית" אין שומעין לו לפי ההלכה שדעת רוב הראשונים

דהוי בזה הן משון מלין מתו או מצווה תתקברנו או בזיונא על על פנים

⁵⁶ וכמסקנת רבנו חננאל

מכל עין שבעולם (כרמב"ן והטור)⁵⁷

והן מצד השיטות המכשירות בדיעבד קבורה בארון ללא הטמנה בקרקע, לא גרע זה מקבורה בארון ששפיר יחשב קבורה בדיעבד וכאן אפילו הוא עדיפא טפי שניתן לומר שהמיכל שמוטמן בו הוא כמחובר לקרקע וכקרקע דמי והוא כקבר בניין. ובפרט שכל החדר שנמצאים בו הוא בניין וכל החדר מוגדר כבית הקברות ושפיר נחשב כתחתיות ארץ. (ואם בכל זאת באת להחמיר עליו גבי נתינת עפר⁵⁸, בזה בנתינת חרסית קטנה על עיניו (לכמה רגעים) יצא ידי חובה וכמו שכתב הש"ך)

ולא הוא איסור בתהליך השימור משום ניווול המת וכמו שכתבו הרדב"ז ועוד גבי חניטה ובפרט כאן שהיא כציווה בפירוש לעשות לו כן.

ובזה ששמים אותו באותו מיכל עם עוד מתים, כיון שיש חציצה במיכל חשיב שפיר שכל אחד קבור בנפרד ויש מחיצה יציבה שאין בה חשש מפולת ובזה לא בעינן הרחקה לרוב האחרונים

ומה דהוי קבור במיכל ליד אינם יהודים יש לומר דבמחיצה שפיר דמי

ומה שקוברים אותו הפוך כדי לשמור על מוחו בהקפאה תמידית, אמת לפי פשט הראשונים על הסוגיא (על אף שאין הכרח שכולם מסכימים בזה) יש בזה גנאי ולכן לכתחילה יש למצוא דרך שיהיה הדבר במצב שכיבה אך אין הדבר לעיכובא ובפרט כאן שביקש לעשות לו כן אין למונעו שגם כאן הטעם הוא משום גנאי (כמו שכתבו הש"ך והלבוש) וכשביקש אחרת לא הוא בשבילו גנאי וכעין מה שמצאנו בירושלמי גבי ר' ירמיה. ולא גרע זה מניווול שהתרנו.

ואין בתשלום הכסף בעיה של בל תשחית⁵⁹ או בעיה של שווין

עוד יש לצרף לכל זה שבשונה משריפה גופה שבזה מורה שאינו מאמין בתחיית המתים, בשימור קריוני עושה כן בגלל האמונה שיום אחד יקום לתחייה⁶⁰

ואם תאמר שצריך עיכול בשר לכפרה, מוכח מכמה אנפין שאין הדבר מחייב (מחניטה, מהגמ' בשבת קנב: ועוד מקורות שהובאו לעיל) ובפרט כאן שהרי כן עובר תהליך של מיתה וקבורה מסויימת ואף כמו שכתבנו שאולי אף יכול להיחשב כקרקע ואי אפשר בלא עיכול בשר פורתא (דלא הוא כר"א ב"ר שמעון ושאר צדיקיא שנשמרו לגמרי ובהם יהיה אפשר לומר שלא בעי כפרה) וזה הוא כפרתו ואין צורך שכל גופו ירקב באדמה לכפרה⁶¹

ועל כן יש לשמוע בקולו ולקיים צויו

⁵⁷ וכמו לשון הראשונים בסוגיא בסנהדרין שהביזיון דחזו ליה (עיין למשל ביד רמ"ה סנהדרין מז).

⁵⁸ עיין ביביע אומר (ח"ט חיו"ד סי' לד) שכתב שאין ניקוב הארון לעיכובא שזהו רק למצוה לתועלת המת

⁵⁹ ראיתי לאחד שכתב לאסור קבורה בשימור קריוני מהטעם שהתהליך הוא תהליך יקר וזה בזבז סכומים אדירים בעבור אשליה. ושיש בזה משום בל תשחית בדומה למה שפסק השו"ע (יו"ד סי' שמט, ד) שאין לקבור עם המת יותר חפצים מהמינימום ההכרחי משום איסור בל תשחית.

ופשוט שאין דבריו נכונים דשאני התם שאין כל טעם לקבור שם סתם חפצים אבל כאן עושה כן מחמת שימור גופו, והרי אף תהליך החניטה מצריך השקעה כספית מעבר לרגיל ובכל זאת הרדב"ז ועוד התירו לעשות כן

ומה שעוד דבזה שפיר יאמר בל תשחית דגופא עדיפא

ולרבה מן הפוסקים אין בל תשחית במצוה וכאן בהחלט כמו שכתבנו יכול להיחשב כמצוות קבורה וגם אם יקום יקיים מצוות הרבה

ובפרט לשיטות שבל תשחית מדאורייתא הוא רק בעצים בשעת מלחמה או בעצים או לשיטות שלא הוא דרך השחתה אין בל תשחית ועוד יש מקום הרבה להאריך בזה אבל אין כאן מקומו ורק כתבתי בקצרה לדחות טענת הנ"ל

⁶⁰ עיין בשו"ת אפרקזסתא דעניא (ח"א סי' קצה) שכתב שראוי לעשות עניינים בקבורת מתים הרומזים על

תחיית המתים

⁶¹ ודלא כמו שפירש הט"ז (סי' שסג) הובא ביביא אומר (ח"ז חיו"ד סי' לז סק"ג)

ואם ישמעו לי יבטלו המנהג הרע הזה⁶² מה שנוהגים כיום לחפור בור באדמה ולזרוק המת שם ולכסותו בעפר ללא חוצץ דהוי ביזיון גדול (שכיסוי המת בעפר שנוגע בו הוי ביזיון⁶³ וכמו שכתבו הלבוש והב"ח)
ואולי אף הוי בזה משום קבורת חמור⁶⁴ והוי ניוול גדול למת (אף דהוי שוכב)
ועדיף מזה לקבורו בארון שלם סגור ולקבורו באדמה או אם ירצה לצאת ידי השיטות שצריך שיגע בעפר אז יסיר דף התחתון של הארון בלבד וישים עפר על הארון אבל לא שיזרוק עפר על המת ממש דהוי ביזיון וכמו שכתב הלבוש
ועדיף מזה לקבורו בכוכין בבניין (ואין זה חובה אף לתת עפר תחתיו אלא אם ירצו לצאת ידי חובת הראשונים שכתבו שרפואתו בעפר יתנו מעט ממש תחתיו בלבד שהרי אף בחרסית מעט כתב הש"ך שיוצא בזה ידי חובת עפר אבל כמו שכתבנו אין ראיית הראשונים הללו מן הירושלמי נכונה ומעיקר הדין אין צריך לתת עפר כלל)
ועדיף מזה יהיה לחצוב באדמה ושם לחצוב כוכין (מבטון או מכל חומר שימצאו לנכון)
ולתת שם הנפטרים בצורה מכובדת ובזה גם יוצאים ידי חובה במה שכתבו הרש"י והר"ן שתהיה לו כפרה במה שמורידים אותו לתחתיות ארץ⁶⁵

⁶² ולמעשה חזרה לשיטת הקבורה המקורית המקובלת בידנו מתקופת המשנה ובפרט שיש בידנו כיום אפשרות לעשות כן. ודלא כמו שכתבו כמה אחרונים (עיין בית לחם יהודה (סי' שנא) ובשו"ת טוב טעם ודעת תליתאה (ח"ב סי' רלה והסתמך עליהם בשו"ת יביע אומר (ח"ז חיו"ד סי' לד) לבדות מליבם סכנות ושאסור לשנות שום דבר ממה שהיה נהוד לעשות למתים, אין בדבריהם ממש. שהרי עניין הקבורה השתנה בכמה וכמה אופנים לאורך הדורות והמקומות הן בצורת הקבורה והן בפרטיה כשיש טעם בדבר (עיין למשל מו"ק כז:). ולא שמענו מעולם טענה כזאת ואדרבה שיטת הקבורה הנוכחית היא שינוי לשיטה שהייתה מקובלת בעמינו ואם אין משנים מהמנהג יש לחזור אליו ועוד שבשיטת הקבורה הזאת של קבורה הקרקע ממש ללא ארון הוי ביזיון רבה לנפטר כמו שכתבנו. הגדיל לעשות בשו"ת הר צבי (חיו"ד סי' רסט) במקרה שהביאו מתים בארונות ומשרד הבריאות רצו לקבורם עם הארון ואסרו לעשות כן דהוי שינוי מהמנהג לקבורם ללא ארון ושאם יקברו עם הארון יש בזה פגיעה בכבוד המתים והוא נגד המנהג המקובל בישראל ולכן יש לעמוד על המשמר שלא לשנות דבר מן המנהג הקודם במנהגי ישראל הקדמונים עכ"ד. וש"י ליה מריה שהפך עליונים ותחתונים, שבודאי קבורה בקרקע ללא ארון הוא ביזיון גדול, ואם במנהג קדום עסקינן המנהג הקדום לקבור בארונות ובודאי שהמנהג המחודש הוא מנהג טעות ויש לבטלו (עיין בדברי ר"ת בתוס' ב"ב ב. ד"ה בגויל)
אטו משום פירוש דחוק של הרמב"ן בירושלמי (וגם הוי לרבי שהיה בו תורה וגדולה במקום אחד) ו"מדרש אגדה" עמום שלא נמצא לפנינו במדרשים המקובלים שהובא בחידושים המיוחסים לר"ן (וכנראה הכוונה לתשובת רב נטרונאי) ומשום מנהג גירונה נדחה מנהג אבותינו ומנהג כולי תלמודא?! ובפרט שעובר בזה על ביזיון המת. ועוד שהרי לדעת הפרישה וב"ח גם הרמב"ן ובטור (ולפי זה גם הר"ן) שכתבו "בלא ארון" היינו בלא הדף התחתון של הארון וכמו שעשו לרבי, אבל ודאי שהיה ארון או דך עליון המפריד בין המת לעפר שכיסה אותו (ויש בזה גם מן ההגיון שהרי למה נעלה על דעתנו יותר ממה שעשו הקדמונים ויותר ממה שצויה רבי משמע שהיה יוצא מגדר הרגיל אם כן על כל פנים הוי דלא לוסף עלה ויתפרש רק שקברו ללא הדף התחתון של הארון שהגוף יגע בארץ אבל לא שקברו ללא ארון כלל וזרקו על המת עפר ישירות) וודאי שיש לבטל המנהג הרע הזה שלפנינו.

ולשומעים ינעם.
ואל יבוא הבא אחרי ויאמר "אילו היה רואה מה כתוב בו... לא היה אומר כן" כיון שעברו לפני מכל הדברים המכריעים בזה ובכל זאת דעתי נחרצת בזה.
(אלא"כ יביא ראיה חדשה וברורה מן התלמוד)
⁶³ לא הבאתי לסייע לזה את דברי רב נטרונאי גאון לפי מה שהובא בטור דמשמע ממנו כלבוש לכאורה מכיוון שלפי לפי הגירסא בתשובת רב נטרונאי שהבאנו בהערה שם מוכח מרב נטרונאי הפוך מזה שרק טיט הוי ביזיון אבל עפר שפיר דמי שעפר היא רפואתו. (שבבבל היו נותנין עפר או עפר יבש בימי הגשמים על פניו ועל עיניו ואז מכסים את פניו בבגדו ונותנין עפר על הבגד על כולו בגובה טפח ולאחר מכן סוגרים הארון ונותנים על הארון עפר הרבה) על כל פנים גם לפי זה יש ארון שחוצץ מגל העפר הגדול ששמים על המת ולא היו שמים גל עפר גדול על המת ממש. וממנו לכאורה לקחו סיוע הר"ן ומנהג גירונא והרמב"ן והטור. ואפילו אם נאמר כרב נטרונאי הרי פירש הב"ח דבריו וכמו שבאמת מבואר בדברים שבא"י לא היו עושין כן וכתב הב"ח כיון שלא היו מחוייבים לכך והוי בזה ביזיון למת
⁶⁴ עיין רשב"ם (ב"ב קא: ד"ה רבורת חמורים) – שמשליכין בבור. ועיין בריטב"א שם
⁶⁵ ואם יבוא השואל וישאל להחזיר גם דין ליקוט עצמות לענ"ד אין להחזיר דין זה, שדווקא בזמננו שהיו צריכים לחצוב קבר וכוכין וחצר לקבר היה בזה טורח רב וגם לא תמיד היה להם מקום תחת שליטתם ולכן השתמשו כמה וכמה פעמים בכל כוך מכניסים מחכים להתבלות הגוף מלקטים את העצמות מהכוך שמים בגלוסקמא ומניחים בחדר המיועד לזה של אותה משפחה ומכניסים מת אחר לכוך וכן הלאה אבל בזמננו שיש לנו מכוונות ומספיק מקום לדבר כגון בדרום הארץ על כן אין להפריע למת במנוחתו בזה ולעשות תהליך שכולל בתוכו הרבה מפגעי נפש ואיננו פשוט כלל על כן יניחנו במקום מנוחה אחד עד לתחיית המתים

וטוב שיהיה במקום רחב ידיים אף אם הוא מרוחק מרחק נסיעה מהעיר, כדי שיהיה מחיר הקבר זול השווה לכל נפש לתת מקום קבורה ראוי לנפטרים ולא כמו המצב כיום בעוונתנו הרבים שקבורה ראויה פעמים רבות כוללת הוצאות גדולות ואין המון העם יכולים לעמוד בזה

וכל זה הוא פתרון זמני עד שיתקיים בנו הכתוב "בלע המות לנצח ומחה אדני יהוה דמעה מעל כל פנים וחרפת עמו יסיר מעל כל הארץ כי יהוה דבר" (ישעיה כה,ח)